

HISTORIA 36

ZNANSTVENA ZBIRKA

ODDELKA ZA ZGODOVINO FILOZOFSKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI

**Obmejni trikotnik:
okupacijske meje med Idrijo, Žirmi in
Polhograjskimi Dolomiti, 1941–1945**

Maja Vehar in Peter Mikša

Ljubljana 2021

OBMEJNI TRIKOTNIK

Okupacijske meje med Idrijo, Žirmi in Polhograjskimi Dolomiti, 1941–1945

Zbirka Historia; 36

ISSN 1408-3957 (Tiskana izd.) in ISSN 2712-388X (Spletna izd.)

Avtorja: Maja Vehar in Peter Mikša

Uredil: Bojan Balkovec

Urednik zbirke: Bojan Balkovec

Recenzenta: Jelka Piškurič, Jurij Hadalin

Lektoriranje besedila v slovenskem jeziku: Aleksandra Repe

Prevod povzetka v angleški jezik: Urška Žitnik

Kartografi: Rok Ciglič, Manca Volk Bahun, Matija Zorn

Založila: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Izdal: Oddelek za zgodovino

Za založbo: Roman Kuhar, dekan Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Tehnično urejanje: Jure Preglau

Prelom: Žiga Valetič

Tisk: Birografika Bori, d. o. o.

Ljubljana, 2021

Prva izdaja

Naklada: 200 izvodov

Cena: 11,90 EUR

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije). / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographs).

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na <https://e-knjige.ff.uni-lj.si/>

DOI: 10.4312/9789610604525

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili
v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga
COBISS.SI-ID=60502019
ISBN 978-961-06-0450-1

E-knjiga
COBISS.SI-ID= 60563715
ISBN 978-961-06-0452-5 (PDF)

Kazalo

Predgovor	5
Rapalska meja	7
Začetek druge svetovne vojne na Slovenskem in razkosanje slovenskega ozemlja	29
Razdelitev slovenskega ozemlja	31
Posamezne meje	37
Italijansko-nemška meja na območju med Idrijo in Žirmi	41
Italijansko-nemška meja na območju od Vrsnika do Ljubljane	71
Viri in literatura	97
Summary	107
Kazalo osebnih imen	109

Predgovor

Osrednja zgodba pričujoče knjige je druga svetovna vojna, ki predstavlja enega izmed najbolj kritičnih trenutkov slovenske zgodovine. Slovenci so bili razdeljeni med štiri okupacijske režime – nemškega, italijanskega, madžarskega in režim Neodvisne države Hrvaške. V vseh so se srečali z različnimi raznarodovalnimi pritiski, od tistih v kulturi do tistih, s katerimi so želeli slovenski narod tudi fizično uničiti. V nemški rajh so prešla ozemlja Gorenjske, Koroške, Štajerske, severozahodnega dela Prekmurja in severnega dela Dolenjske. Italija je zasedla Notranjsko, Ljubljano ter preostali del Dolenjske. Madžarska je okupirala večino Prekmurja, Neodvisna država Hrvaška (NDH) pa pet vasi v Posavju. Meja med okupacijskimi območji ni potekala po zgodovinski, upravni ali pokrajinski oziroma narodnostni meji. V knjigi *Obmejni trikotnik* se osredotočamo na vprašanje, kako so ljudje živeli ob novih okupacijskih mejah na Slovenskem – teh je bilo skupno prek 660 kilometrov. Novo mejo so namreč okupatorji zavarovali z visokimi žičnatimi ograjami in minskimi polji ter jo zastražili tudi z opazovalnimi (stražnimi) stolpi. Prehajanje mej je bilo mogoče zgolj ob zastraženih mejnih prehodih, kar je za krajevno prebivalstvo, med katerimi je bilo veliko dvolastnikov, predstavljalo veliko težavo v vsakdanjem življenju. Kljub oteženemu prehajanju meje se je prek nje razvilo tihotapstvo. Takšni ilegalni prehodi pa so zaradi min zahtevali prenekatero smrtno žrtev. Mine so bile za krajevno prebivalstvo težava še dlje časa po koncu vojne, ko so še vedno terjale svoj davek.

V publikaciji, ki je pred vami, je na podlagi arhivskega gradiva, literature, ustne zgodovine, terenskih raziskav, pa tudi tehnologije daljinskega zaznavanja predstavljen del mejnega območja med Nemčijo in Italijo od Ljubljane prek Polhograjskega hribovja vse do idrijsko-žirovskega dela. Obravnavano območje nam na razdalji cca. 50 kilometrov ponuja zelo slikovito podobo vojnega časa tako z zgodbami življenja ob meji kot tudi materialnimi ostanki mejne infrastrukture, ki jo lahko v naravi zasledimo še danes. Posebnost t. i. »obmejnega trikotnika« od drugih delov Slovenije pa je v tem, da je med vojno postalo stičišče starih ozemelj Kraljevine Italije, na novo zasedene Ljubljanske pokrajine in nemškega okupacijskega območja na Gorenjskem. Kot tako nam na zelo majhnem območju podaja dve delno ločeni mejišči – prostor med Idrijo in Žirmi je

mejišče s svojimi značilnostmi bilo že pred okupacijo, tam je od leta 1920 potekala rapalska meja, medtem ko del od Vrsnika do Ljubljane predstavlja novo mejno rano in se kot tak od »stare meje« zato tudi razlikuje v določenim segmentih. V ta namen je na kratko predstavljena tudi rapalska meja in njen vpliv na okolico.

Obmejni trikotnik je razširjena različica razstave »Idrija in Žiri kot obmejno območje 1941–1945«, ki je bila januarja 2019 najprej predstavljena v Idriji, kasneje pa je gostovala še v drugih krajih. Tako razstava kot pričujoča publikacija pa sta rezultat dela na raziskovalnem projektu »Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva«, ki ga je skupaj s partnerskimi institucijami od maja 2017 do aprila 2020 izvajal Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani pod vodstvom prof. dr. Boža Repeta in ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Avtorja se zahvaljujeva vsem sodelavcem na projektu za podporo pri nastajanju publikacije, Matevžu Šlabniku za sodelovanje pri pripravi razstave in terenskih raziskavah v okolici Idrije ter Maruši Nartnik za terenske raziskave v Polhograjskih. Zahvala gre tudi domačinom na terenu, ki so nas v sklopu raziskav toplo sprejeli in bili pripravljeni deliti svoje spomine, znanje, fotografije in druge predmete. Bilo jih je veliko. Posebna zahvala gre tudi lokalnim raziskovalcem zgodovine, Mihi Nagliču in Jožetu Stanoniku, Janezu Cankarju, Milanu in Matevžu Koširju idr., ki so s svojim znanjem pomagali pri raziskavah, ter Fototeki Muzeja novejšje zgodovine Slovenije in Zgodovinskemu arhivu Ljubljana Enota Škofja Loka za pomoč pri iskanju arhivskega gradiva in fotografij. Hvala tudi dr. Mancu Volk Bahun, dr. Matiji Zornu in dr. Roku Cigliču z Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU za pripravo kartografskega gradiva.

Maja Vehar in Peter Mikša,
Ljubljana, 19. 3. 2021

Rapalska meja

Predzgodba naše knjige se začne z nastankom rapalske meje, ki je močno zarezala v obravnavani prostor. Rapalska meja je bila rezultat dogovora iz leta 1920, ko sta v italijanskem mestu Santa Margherita Ligure pri Rapallu na Ligurski obali Kraljevina SHS in Kraljevina Italija potrdili pogodbo, s katero je bila po prvi svetovni vojni določena meja med državama.¹ Meja je grobo presekalala ozemlje, na katerem so živeli Slovenci, in jih razdelila. Pod Italijo so prišli Goriška z Istro, precejšen del Kranjske (Bela Peč na Gorenjskem in večji del Notranjske z Idrijo, Črnim Vrhom, Vipavo, Postojno, Pivko, Senožečami in Ilirsko Bistrico) ter del Koroške (Kanalska dolina). Z gledišča Slovencev je Italija dobila tretjino slovenskega etničnega ozemlja, poleg tega pa tudi dele Hrvaške (Istra in del Dalmacije). V zameno je Italija priznala Kraljevino SHS.² Priključeno ozemlje na območju današnje Slovenije in Istre so Italijani imenovali *Venezia Giulia*, Slovenci in Hrvati pa Julijska krajina.³

Nova meja je potekala približno po razvodju Črnega in Jadranskega morja. Če pogledamo globlje v zgodovino, vidimo, da je bila ta razvodnica že v času rimskega imperija meja med provincami, po propadu limesa na Donavi pa je tu potekala meja med italijanskim in preostalim delom cesarstva.⁴ Prav tu je prišlo do gradnje obrambnih zapor, ki naj

1 Mikša in Zorn, *Rapalska meja*, 607.

2 Z aneksijo tega ozemlja in leta 1924 priključeno Reko je Italija dobila 908.834 ha ozemlja s 901.364 prebivalci (Kacin-Wohinz in Pirjevec, *Zgodovina Slovencev*, 27). Po štetju iz leta 1910 je bilo med njimi 421.444 ali 43 % ljudi z italijanskim pogovornim jezikom in 479.730 ljudi slovanskega izvora, od tega je bilo 327.230 ali 33 % Slovencev. Ziller, *La Venezia Giulia*, 161–182.

3 Za novo priključeno ozemlje so Italijani uporabljali ime *Venezia Giulia*, ki ga je uporabil goriški jezikoslovec Graziadio Ascoli kot najbolj ustrezno v primerjavi s sosednjima deželama *Veneto* (Benečija) in *Venezia Tridentina*. To ime »naj bi za razliko od prejšnjega imena *Avstrijsko primorje* ... jasno pokazalo trdno prisotnost, italijanske beneške in latinske kulture' ...« (Bitelli, *Claustra Alpium Iuliarum*, 15). Slovenci so v začetku uporabljali dobesedni prevod Julijska Benečija, kmalu pa se je uveljavilo ime Julijska krajina, ki je obveljalo do druge svetovne vojne. Med narodnoosvobodilnim bojem sta se za to ozemlje uporabljali imeni Slovensko primorje in Istra. Kadar danes govorimo o Primorski v času po prvi svetovni vojni, nimamo v mislih nekdanjega ozemlja Avstrijskega primorja ali Julijske krajine, temveč ozemlje današnje Slovenije, ki je z letom 1920 pripadlo Italiji. Ferenc, Kacin-Wohinz, Zorn, *Slovenci v zamejstvu*, 26.

4 Bitelli, *Claustra Alpium Iuliarum*.

bi onemogočile vdore drugih ljudstev v severno Italijo z vzhoda.⁵ Razvodnica je kasneje predstavljala ločnico med prvimi slovanskimi državami ter oglejskim patriarhatom in obalnimi mesti ter med frankovskim in italijanskim kraljestvom ter nato do začetka 19. stoletja kot meja med tolminskim in loškim (freisinškim) gospostvom⁶ ter tudi med notranjeavstrijskima deželama Kranjsko in Goriško (kasneje Avstrijskim primorjem).

Pred nastankom nove meje

Predzgodbo o rapalski meji lahko iščemo že od ustanovitve Italije leta 1870. Italijansko kraljestvo, ki se je imelo za naslednika rimskega imperija, je v te namene izkoriščalo rimske ostanke izven svojih meja. »V tem duhu gre razumeti študije italijanskih raziskovalcev o rimskih zaporah na vzhodni italijanski meji v času od leta 1920⁷ ..., ki pa so svoj politični pomen dobile že s predvojno iredentistično propagando.«⁸ Italijansko meščanstvo znotraj Avstro-Ogrske je na novo državo začelo gledati kot na matico, ki so se ji želeli tudi sami pridružiti. Sčasoma se je razvila ideja o italijanskem imperializmu, ki ga je Italija poskušala uresničiti tudi na vzhodnem Jadranu in širše.⁹ Prav jim je prišla tudi Dantejeva misel, da segajo meje Italije do Kvarnerja.¹⁰

Kljub pristupu k Trozvezi (zavezništvo med Avstro-Ogrsko, Nemčijo in Italijo) leta 1882¹¹ je Vrhovno poveljstvo italijanske vojske izdelalo načrt za vojno proti Avstro-Ogrski. Načrt je bil sicer spravljen v predalih najvišjih političnih predstavnikov in se je skozi leta spreminjal, a tisto, kar je najpomembnejše pri teh spremembah, je, da se je italijanska glavna obrambna črta premikala vedno bolj proti vzhodu. Poleg obrambe so namreč načrtovali tudi zasedbo avstro-ogrskih ozemelj, da bi pridobili »odrešeno ozemlje« (terre redente)¹² oziroma pomagali svojim »neodrešenim« sonarodnjakom (*Italia*

5 Ta obrambni sistem imenujemo *Claustra Alpium Iuliarum* (zapore Julijskih Alp), ki so ga Rimljani zgradili proti koncu 3. in v 4. stoletju. Potekal je od Trsata v Kvarnerskem zalivu na jugu, prek slovenskega ozemlja do Ziljske doline na severu in je čim »bolj upošteval ... naravne danosti« površja. Nabergoj, *Slovenski zgodovinski atlas*, 36; glej tudi Bitelli, *Claustra Alpium Iuliarum*.

6 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, 18.

7 Bitelli, *Claustra Alpium Iuliarum*, 27. V času, ko je v Parizu potekala mirovna konferenca, je bil izdan ukaz, da se natančno določi ruševine zapor, katerih obstoj so uporabili tudi kot protiargument stališču Wilsona (Bitelli, *Claustra Alpium Iuliarum*, 34, 37, 39). Po mnenju Bitellija (*Claustra Alpium Iuliarum*, 38, 41) rapalska meja ni upoštevala poteka rimskih zapor, ampak so prevladali drugi dejavniki, npr. geografska »pripadnost« italijanskemu polotoku oz. obrambne potrebe.

8 Prav tam, 39.

9 Kacin-Wohinz in Pirjevec, *Zgodovina Slovencev*, 17–18.

10 Pavšič, *Rapalska meja*, 31.

11 Bleicken et al., *Svetovna zgodovina*, 516.

12 Mišljene so Julijska krajina, Zadar in Tridentinska Benečija, ki je vključevala Južno Tirolsko, imenovano Gornje Ponadižje. Gl. Kacin-Wohinz, *Italijanska zasedba*, 515.

irredenta).¹³ General Enrico Cosenz je tako načrtoval celo italijansko zasedbo Dunaja, zavzetje Tirolske ter boje ob Soči, od koder bi v primeru zmage prek Krasa zasedli Ljubljansko kotlino, prek Tablja in Predela pa tudi Celovec.¹⁴

Ob nastopu prve svetovne vojne je Italija razglasila nevtralnost¹⁵ in začela pogajanja tako z antanto kot s centralnimi silami. V zameno za vstop v vojno je hotela pridobiti kar največ ozemlja. Že avgusta 1914 ji je antanta ponudila posamezna območja na Tridentinskem (*Trentino*), ozemlje Badia z Ampezzo, Trst in Valono, kar pa Italiji ni bilo dovolj. Do Avstro-Ogrske je imela ozemeljske zahteve, na katere pa Avstro-Ogrska ni pristala in je pogajanja marca 1915 prekinila. Za tem je antantnim silam postavila nove pogoje za vstop v vojno. Uspešno si je izpogajala ozemlja v južni Dalmaciji (brez polotoka Pelješac). Temelji za podpis tajnega¹⁶ londonskega sporazuma so tako bili postavljeni in 26. aprila 1915 je podpisani sporazum Italiji prinesel novo poveljno vzhodno mejo, s katero je dobila Tridentinsko in južno Tirolsko, Goriško, Gradiško z Gorico, Trst, dele Notranjske, Istro ter otoka Cres in Lošinj z okoliškimi otočki.¹⁷ Kljub temu, da je s sporazumom skoraj pol milijona Slovencev in Hrvatov izgubilo stik z matico, pa ta ni vseboval nobenih obveznosti Italije do etničnih manjšin.¹⁸

S porazom in razpadom Avstro-Ogrske je Italija že novembra 1918 »zmagovito« zasedla ozemlje »svete meje na vzhodu« (*Sacro confine orientale*).¹⁹ Postopno, v skladu z določili premirja, podpisanega 3. novembra,²⁰ so se premikali za bežečimi četami poražene avstro-ogrske vojske in zasedali ozemlje v smeri proti črti, ki jim jo je kot prihodnjo novo državno mejo na vzhodu obljubljal londonski sporazum. Celotna demarkacijska črta je bila zasedena do 19. novembra oz. po petnajstih predpisanih dneh po prenehanju

13 Faber, *Evropski vidiki*, 524.

14 Svoljšak, *Od strateških načrtov*, 394.

15 Italija je bila pred tem pogodbeno povezana z Nemčijo in Avstro-Ogrsko v Trozvezje, vendar so sodelovanje že prej zrahljali njeni dogovori s Francijo (predvsem leta 1901 in 1906), hkrati pa se je s svojimi iredentističnimi zahtevami odtujila od Avstrije. Gl. Čulinović, *Riječka država*, 2.

16 Za sporazum se je izvedelo šele po ruski revoluciji. »Koncem oktobra 1917 so zmagali v Rusiji boljševiki ... Ena glavnih zahtev boljševikov je bila, da se mora odpraviti tajna diplomacija. V skladu s to zahtevo so objavili ... vse pogodbe, ki jih je sklenila ruska vlada in tako tudi londonski pakt« (*Rapallo*, 7). V slovenski publikaciji z naslovom »Rapallo 12. XI. 1920«, ki je izšla leta 1921, so ob tem populistično zapisali (*Rapallo*, 7–8): »Posledica te objave je bila naravnost velikanska. Jugoslovenci, ki so se do tedaj trumoma predajali na italijanski fronti Italijanom, so izpoznavali, da branijo ob Soči svoja tla pred grabežljivostjo tujca. Niso se več predajali, temveč so branili fronto ob Soči s takšnim junaštvom, da so izgubljali Italijani bitko za bitko ...«

17 Italiji dodeljena nova ozemlja so zapisana v 4. in 5. členu sporazuma (vseh je 16), v podtočki 4. člena pa je določena meja, ki je razmejila slovensko ozemlje (*Agreement between France, Russia, Great Britain and Italy*, signed at London, April 26, 1915).

18 Čulinović, *Riječka država*, 184.

19 Italijani so si od konca rimske države želeli, da bi bila meja Italije na severovzhodu še vedno tam, kjer je bila v rimskih časih. Imenovali so jo *Sacro confine orientale* (sveta meja na vzhodu). Naglič, *Dediščina rapalske meje*, 15.

20 Premirje so podpisali 3. novembra ob 15. uri v Villi Giusti v Padovi, po kateri dokument tudi nosi ime. Vsebina dokumenta je bila dogovorjena s strani vseh članic antante, tudi Srbije, na sestanku v Parizu 31. oktobra 1918. Žorž, *Italijanska zasedba*, 367.

sovražnosti.²¹ Italija je zasedla več ozemlja, kot je bilo dogovorjeno, npr. nekdanji politični okraj Postojna in nekdanji sodni okraj Idrija (brez Žirov), z deli občin Grčarevec, Planina in Logatec. Dobila je tudi nekdanji sodni okraj Trbiž in občino Bela peč. Želela je priti celo do Ljubljane, a so ji slovenski in srbski prostovoljci to preprečili.²² Zasedbena mejna črta je bila tako za Slovence še slabša od črte londonskega sporazuma,²³ za Italijane pa »bolj popolna, kot pod rimskim imperijem«, kot je dejal italijanski pogajalec iz Rappala Carlo Sforza.²⁴ »Po italijanskem mnenju je bila Italiji na tak način zagotovljena naravna meja oz. obramba italijanske kulture, italijanskih običajev in ekonomije.«²⁵

Slika 1: Rapalska meja in obrambni liniji od njej.

21 Do tega datuma so se morale enote Avstro-Ogrske dokončno umakniti za glavno demarkacijsko črto. Žorž, Italijanska zasedba, 371.

22 Kacin-Wohinz, Italijanska zasedba, 515.

23 Če je meja na severu prekorčila londonsko črto v škodo Slovencev, pa je bila na Jadranu umaknjena v korist Hrvatov.

24 Pelikan, *Tajno delovanje*, 45. Grof Sforza je bil tedaj zunanji minister v italijanski vladi, isto mesto pa je zasedal v kar štirih vladah tudi po koncu druge svetovne vojne, ko se je prav tako reševalo vprašanje naše zahodne meje.

25 Bitelli, *Claustra Alpium Iuliarum*, 22.

Podpis pogodbe in njena vsebina

Do dogovora o meji so skušali priti na mirovni konferenci v Parizu, ki se je začela 12. januarja 1919.²⁶ Na konferenci, ki je zasedala do januarja 1920, so slovenske in hrvaške interese, ki so bili med bolj perečimi za bodočo Kraljevino SHS, zastopali delegati Kraljevine Srbije. Do dogovora ni prišlo, zato so med februarjem in junijem 1920 sledila bilateralna pogajanja med Kraljevino SHS in Kraljevino Italijo.²⁷ Obe strani sta zavrnila predlog ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona, ki ni priznaval londonskega sporazuma, hkrati pa je Slovincem odvzel dostop do morja.²⁸ 8. novembra 1920 so se začela nova bilateralna pogajanja, v okviru katerih so Italijani vztrajali na meji, določeni v londonskem sporazumu; bili so v absolutni politični premoči, saj so iz vojne izšli kot velesila.²⁹ Kraljevina SHS se je šele na novo konstituirala, zato je imela odprta mejna vprašanja s šestimi sosedami, poleg tega pa tudi notranje spore med Srbi in Hrvati.³⁰ Pri mejah je bilo poleg meje z Italijo najbolj problematično vprašanje Koroške, kjer pa je Kraljevina SHS tudi izgubljala v plebiscitni propagandni vojni.³¹ Hkrati sta nanjo pritiskali še sopodpisnici londonskega sporazuma, Združeno kraljestvo in Francija. V takšnih razmerah je nazadnje politično vodstvo Kraljevine SHS, brez prisotnosti slovenskih pogajalcev, pristalo na pogoje Italije.³²

Rapalska pogodba³³ je bila podpisana 12. novembra 1920.³⁴ Razmejitvena črta je v grobem tekla po razvodju med črnomorskim in jadranskim povodjem, v severnem delu po visokogorju Julijskih Alp, v osrednjem delu po hribovju predalpskega sveta, v južnem delu pa po Dinarskem hribovju: Peč – Mangart – Jalovec – Triglav – Bogatinsko sedlo – Možic – Porezen – Črni vrh nad Cerknim – Krnice pri Novakih – Špehovše – Bevkov vrh – Hotedršica – Planina – Javorniki nad Cerknico – Bička gora – Snežnik –

26 Troha in Kacin-Wohinz, Mirovna konferenca, 218.

27 Ferenc, Kacin-Wohinz in Zorn, *Slovenci v zamejstvu*, 25.

28 Kacin-Wohinz in Pirjevec, *Zgodovina Slovencev*, 33.

29 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, 28.

30 Bitelli, *Claustra Alpium Iuliarum*, 19.

31 10. oktobra 1920 je prišlo do glasovanja v coni A (jugozahodni del Celovške kotline), kjer so se prebivalci odločili (59,04 %), da ozemlje v skladu z določili Saintgermainske pogodbe pripade Avstriji. Do plebiscitarnega odločanja v coni B tako sploh ni prišlo. Slovenska Koroška je tako pripadla Avstriji in ne Kraljevini SHS. Na odločitev volivcev je vplivala vse večja germanizacija, uspešna avstrijska propaganda, ki je poudarjala deželni patriotizem ter prednost življenja v socialno urejeni demokratični republiki, v kateri v nasprotju od Kraljevine SHS tudi ni bilo vojaške obveznosti. Troha, Koroški plebiscit, 221.

32 Za Jugoslavijo so pogodbo podpisali Milenko Vesnić, Ante Trumbić in Kosta Stojanović, za Italijo pa Giovanni Giolitti, Carlo Sforca in Ivanoe Bonomi. Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci*, 374.

33 Izvirnik pogodbe je v italijanskem jeziku, saj sta se obe strani dogovorili, da bo to skupni jezik pogodbe, ki bo kasneje prevedena še v srbsčino.

34 Rapalski ugovor (objavljen v *Službenih novinah Kraljevine Jugoslavije*, 27. junij 1921 (št. 141)) in Sporazum i konvencije između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije (objavljeni v *Službenih novinah Kraljevine Jugoslavije*, 23. februar 1923 (št. 42)).

Kastav – morje vzhodno od Reke.³⁵ Meja se je razvodnice držala v Julijskih Alpah,

35 Vsebina rapalske pogodbe (ledinska imena so zapisana v takšni obliki, kot so ohranjena v pogodbi; prevod v slovenščino po: Žorž, *Varovanje rapalske*, 28:

Člen 1

S to pogodbo se bo uredila meja med Kraljevino Italijo ter Kraljevino SHS. Od Mt. Pec (kota 1511 m), ki bo postala tromeja med Italijo, Avstrijo ter Kraljevino SHS, bo nova meja potekala do Mt. Jalovez (kota 2643 m). Meja se bo bolj natančno določila na terenskem pregledu, vendar bo le-ta potekala v smeri sever-jug preko Ponc (kota 2272 m). Od Mt. Jalovez (2643 m) naprej: meja bo sledila razvodnici med porečema Soče ter Save Dolinke (Save Wurzen) vse do Triglava (kota 2863 m). Od tu bo sledila razvodnici med Sočo ter Savo Bohinjko vse do severovzhodnih pobočij Mt. Možic (kota 1602 m). Ta del meje bo šel preko Vogla (kota 2348 m), Lavsevice (kota 2003 m) ter Kuka (kota 2086 m). Od severovzhodnih pobočij Možica do vzhodnih pobočij gore Porzen (kota 1562 m): mejo bo potrebno določiti na terenu, vendar bo okvirno sledila smeri sever-jug. Od vzhodnih pobočij gore Porzen do zahodnih pobočij gore Blegoš (kota 1562 m) bo potrebno mejo določiti na terenu. Določena je okvirna smer zahod-vzhod s tem, da vas Dautscha pripade SHS, vas Novake pa Italiji. Od zahodnih pobočij gore Blegos do vzhodnih pobočij gore Bevk (kota 1050 m): linijo določiti naknadno, dogovorjena je smer SV-JZ. Naselja Leskouza, Kopačnica in Zavoden pripadejo SHS, oba prelaza pri Podlaniscam pa Italiji. Od vzhodnih pobočij gore Bevk in vse do zahodnega roba vasi Hotedražica: linija bo določena naknadno s tem, da Javojidor, Ziri, Opale, Hlevišče, Rovte in Hotedražica pripadejo SHS, gora Prapretpi (kota 1006 m), vasi Wresnik, Zavrtec, Medwedjeberto pa Italiji. Od tu pa do vasi Želše: meja bo potekala ob zahodnem robu uravnave ob glavni cesti Hotedražica-Planina in od tam nadaljevala tako, da bodo vasi Planina, Unec, Želše in Rakek pripadli SHS. Od vasi Želše do Cabranska: meja bo določena na terenu, vendar bo okvirno potekala sprva v smeri SZ-JV po vzhodnih pobočijh gore Pomario (kota 1268 m) tako, da vasi Dolenja vas, Dolenje Jezero in Otok pripadejo SHS, kote 875 m, 985 m in 983 m pa Italiji. Od tu pa bo potekala po spodnjih vzhodnih pobočijh Bičke Gore (1236 m) in Pleca Gora (1067 m) tako, da bo vas Leskova dolina italijanska. Od tu bo sledila križišču pri koti 912 m (zahodno od Škodnika), koti 1146 m vzhodno od Cifri (kota 1399 m) ter dosegla Cabransko, ki bo ostala na italijanskem ozemlju skupaj z glavno cesto ob spodnjih vzhodnih pobočijh gore Nevoso od Leskove doline do Cabranske. Od Cabranske pa do Griže (kota 502 m): okvirna linija bo potekala v smeri SV-JZ in bo šla vzhodno od gore Terstenico (Terstinik, kota 1243 m), se dotaknila kote 817 m (JV od Suhove) in šla južno od Zidovja (kota 660 m). Od tu bo nadaljevala do Grize tako, da bosta vasi Clana in Bresa pripadla Italiji, vas Studena pa SHS. Od Griže pa do meje države Reke: okvirni potek od severa proti jugu vse do glavne ceste Rupa-Castua in nekje do polovice poti med Jussici ter Spincici.

Tu bo prečkala cesto in šla po zahodni meji zaselkov Miseri in Drinistici, ki bodo ostali v SHS, ter se nato priključila glavni cesti Mattuglie-Castua na vrhu hriba, kjer se ti dve cesti srečata vzhodno od Mattuglie, kjer se bo priključila cesti Fiume-Castua in severni meji Svobodne države Reke. Natančen kraj stika je severna meja zaselka Ruberi – tam, kjer se od glavne ceste odcepi kolovoz, okoli 500 m južno od kraja, kjer se vse tri ceste srečajo zahodno od kraja Castua. Do izgradnje normalnega cestnega omrežja na italijanskem ozemlju se vse tri ceste lahko uporabljajo s strani Italije ter Svobodne države Reka.

Člen 2

Vsebuje določitev meje Zadra.

Člen 3

Vsebuje določitev meja na morju tako, da otoka Cres in Lošinj pripadeta Italiji.

Člen 4

Ustanovitev Svobodne države Reka.

Člen 5

Zakoličenje meja, ki so bile načrtane v prejšnjih členih, bo izvedla komisija za razmejitve, ki bo enakovredno zastopana s člani obeh držav. Za nestrinjanja ter rešitve zapletov pri določanju odsekov bo zadolžen predsednik švicarske konfederacije. Njegova odločitev glede vprašanja bo dokončna. Kot priloga te pogodbe bo tudi zemljevid v merilu 1 : 200.000, kjer bodo načrtane meje določene s prvim in četrtem členom.

Člen 6

Obe kraljevini se obvezujeta, da bosta v roku dveh mesecev po podpisu sporazuma sklicali konferenco, kjer bodo strokovnjaki obeh kraljevin pripravili skupen predlog izmere, finančnih stroškov ter finančnih obveznosti obeh kraljevin.

Člen 7

Govori o italijanskih interesih v Dalmaciji, pravici vseh nekdanjih državljanov Avstro-Ogrske na ozemlju Kraljevine SHS, da v roku enega leta zaprosijo za italijansko državljanstvo, ter o upoštevanju diplom ter ostalih univerzitetnih določil.

v predalpskem hribovju pa so Italijani izsilili mejo (tudi več kilometrov) prek razvodnice,³⁶ mdr. so dobili tri predalpske prelaze (Petrovo Brdo med Selško dolino in Baško grapo, sedlo Kladje med Poljansko dolino in Cerknim ter Ledinsko Razpotje med Žirmi in Idrijo). S tem so npr. na Žirovskem posegli v staro katastrsko, župnijsko, šolsko idr. ure-ditev, čeprav je bilo v londonskemu sporazumu določeno, da se stare krajevne razmejitve ne smejo deliti.³⁷ Južneje, na območju Dinarskega hribovja, pa kraškost oz. odsotnost površinskih voda onemogoča, da bi razvodnico med povodjema zlahka potegnili po površju, saj je razvodje podpovršinsko. Meja se tudi ni prilagajala kraškosti reliefa, ampak je pretežno potekala v ravnih linijah med posameznimi vrhovi.³⁸

Italija je z ratifikacijo pogodbe pohitela in vlada jo je potrdila 17. decembra (Komo-ra) oz. 27. decembra (Senat) 1920.³⁹ Zaradi javnega ogorčenja Kraljevina SHS pogodbe ni predložila narodni skupščini ter jo je 8. decembra 1920 objavila le v uradnem listu⁴⁰ in to brez napovedi ter brez kakršnihkoli razlag ali pojasnil. Šele 27. junija 1921⁴¹ so pogodbo označili kot začasni zakon, ki stopi v stalno veljavo, ko ga bo potrdilo Narodno predstavništvo Kraljevine SHS. To se je zgodilo leta 1922, ko je Rapalska pogodba po-stala del 130. člena Vidovdanske ustave.⁴²

S podpisom sta se obe kraljevini zavezali, da bosta ustanovili mešano komisijo za razmejitve, ki bo natančno začrtala mejo, jo izmerila in skrbela za postavitve mejnikov. Komisija⁴³ je z delom začela februarja leta 1921, končala pa konec leta 1926.⁴⁴ Zaradi posebnosti nove meje, ki je vsebovala kopensko mejo, Svobodno državo Reko ter ita-lijansko enklavo Zadar, so ustanovili tri komisije – vsako za svoj del meje. Uradno so tako obstajale komisije province Julijske krajine, Svobodne države Reke in Zadarskega

Člen 8

V luči dobrih državnih, intelektualnih ter moralnih odnosov med državljani obeh kraljevin se obe kraljevini obvezujeta, da bosta pripravili skupen predlog o izobraževanju v njihovih šolah.

Člen 9

Duplikat pogodbe: En duplikat ostane v italijanščini, drugi pa bo preveden v srbohrvaščino. V primeru spora bo mednarodno veljaven le izvod v italijanščini.

36 »Od Porezna dalje je strogo sledenje razvodnici čedalje manj opazno, čeprav le-ta še vedno narekuje potek meje. Politična in diplomatska premoč Italije prideta tu najbolj do izraza, saj meja skoraj v celoti poteka tik pod razvodnico v škodo Jugoslaviji. Pomembni prelazi in vrhovi so tako ostali v rokah Italije. ... Za razliko od mejnih grebenov Julijskih Alp je tu meja ponekod potekala med posameznimi kmetijami ali pa tudi preko vasi. Zaradi tega ni presenetljivo, da je največ zgodb o mejnih pripetljajih in življenju ob meji obranjenih ravno na tem območju«. Žorž, *Varovanje rapalske*, 14–15. Gl. tudi: Jarc, *Rapalska meja*, 64.

37 Naglič, *Dediščina rapalske meje*, 15–16.

38 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, 16.

39 Čulinović, *Riječka država*, 185.

40 *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 1920, št. 273.

41 *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 1921, št. 141a.

42 *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 1922, št. 224.

43 Imenovala se je *Commissione italo - s.h.s. per la delimitazione dei confini fra il Regno d'Italia e il Regno S.H.S.* in je bila ustanovljena 23. februarja 1921 v Ljubljani, kjer se je tudi prvič sestala. *Decisioni della commissione*.

44 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, 33–34.

okrožja.⁴⁵ Celotna mejna črta na območju današnje Slovenije in naprej do Reke je bila po izmeri komisije dolga 244 km in 523,73 m, po priključitvi reške države k Italiji pa se je podaljšala na skoraj 264 km (263 km in 934,43 m).⁴⁶

Za potrebe razmejitve je bila narejena kartografska izmera, ki so jo v letih 1920–1925 opravili pripadniki italijanskega Vojnogeografskega inštituta iz Firenc (*Istituto Geografico Militare*). Od Tromeje do Reke so izdelali 84 zemljevidov v merilu 1:5000.⁴⁷ Poleg same mejne črte so na teh zemljevidih vrisani tudi vsi mejni kamni, v posebni preglednici pa je za vsak mejni kamen označena njegova nadmorska višina, razdalja od predhodnega oz. do naslednjega mejnega kamna ter kumulativna razdalja od mejnega kamna na Tromeji.

Slika 2: Izsek iz zemljevida rapalske meje 1:5000, ki ga je izdelal Vojno geografski inštitut v Firencah (1926–1926). Zemljevid prikazuje potek rapalske meje pri Breznici pri Žireh. Z rdečo črto je označen potek meje (levo (zahodno) od črte je Kraljevina Italija, desno (vzhodno) pa Kraljevina SHS). S kvadratom z rdečo obrobo je označen glavni mejnik št. 39 (zgoraj na zemljevidu), s polnima rdečima krogcema sta označena posebna mejnika na cesti Žiri–Spodnja Idrija oz. na mejnem prehodu Osojnica (mejni prehod prve kategorije; spodaj na zemljevidu), s kroglji z rdečo obrobo so označeni mejniki druge vrste, ki so oštevilčeni z rimskimi številkami.

45 *Decisioni della commissione.*

46 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, 36.

47 Prav tam, 9, 34.

Označevanje meje

Ko je bila meja začrtana na papirju, je sledila njena označitev z mejniki na terenu. Za označevanje mejne črte sta se obe delegaciji odločili, da bosta uporabili betonske mejnike (*termini di confine* oz. *cippi*) v obliki prizme, zgrajene v armiranem betonu ter pritrjene na skalno podlago, kjer je to mogoče.⁴⁸ Strinjali so se, da bodo uporabili štiri vrste mejnikov, oblika katerih bo ustrezala njihovi namembnosti:⁴⁹

- glavni mejniki (*termini principali* oz. *cippo principale*): na pomembnejših mejnih točkah in na visokih, vidnih mestih. Bili so začetni mejniki vsakega sektorja, visoki en meter in označeni z zaporedno arabsko številko;
- mejniki druge vrste (*termini secondari*) ali vmesni mejniki: postavljeni med glavnimi mejniki, funkcija katerih je podrobnejša določitev poteka mejne črte. Visoki so bili 60 cm, označeni pa so bili z zaporedno številko sektorja in zaporedno rimsko številko znotraj sektorja;
- posebni mejniki (*termini speciali*): postavljeni so bili, kjer mejna črta prečka večje komunikacije (ceste) ali mejni prehod. Imeli so enake oznake kot mejniki druge vrste, bili pa so večji, saj so v višino merili 1,5 m;
- tromejni mejnik (*termine triconfinale*) je stal na vrhu gore Peč (Tromeja); označuje mejni stik med Avstrijo, Italijo ter Kraljevino SHS.⁵⁰

Slika 3: Mejnik rapalske meje z vidno označbo J, ki so jo dodali po letu 1929, ko je iz Kraljevine SHS nastala Kraljevina Jugoslavija. Pred tem je bil na kamnu vklesan zapis SHS.

48 Prav tam, 34.

49 Prav tam, 35.

50 Prav tam, 35.

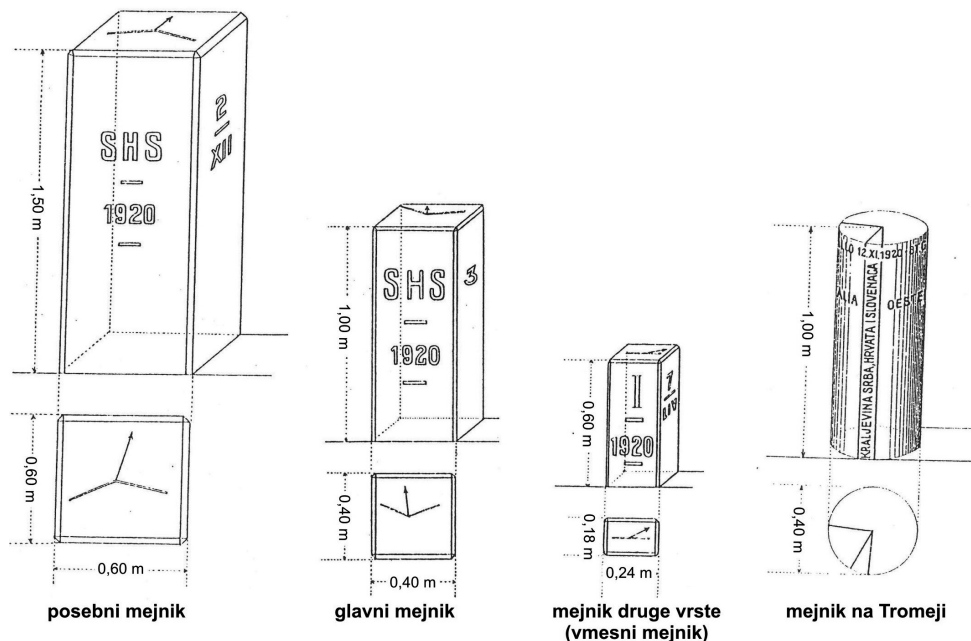
Meja je bila razdeljena na sedemdeset sektorjev, ki so jih ločevali glavni mejniki z arabskimi številkami od 1 do 70 (sektorski mejni kamen št. 70 je bil stični z mejo reške države; med glavnimi mejniki je bilo 4.508 mejnikov druge vrste) in letnico 1920 ter črko »I« na italijanski in »SHS« (kasneje J) na jugoslovanski strani.⁵¹ Pod črto so jim poleg teh označb dodali še zaporedno rimsko številko. Na vršni ploskvi so imeli poleg črte, ki je kazala proti predhodnemu in naslednjemu mejniku, vrisano tudi smer severa. Po priključitvi reške država k Italiji (1924) se je število glavnih mejnikov povečalo na 79, število mejnikov druge vrste pa na 5098; poleg teh je bilo še 38 posebnih mejnikov (skupaj 5215).⁵² Danes je domnevno ohranjena le četrtnina.⁵³ Največ so jih odstranili na obdelovalnih zemljiščih in ob poteh (zaradi širitev), največ pa se jih je ohranilo na območjih zaraščanja. Lokalno prebivalstvo je številne po padcu meje tudi samo odstranilo, organizirane so bile celo posebne akcije v ta namen.⁵⁴

51 Do leta 1929 je Kraljevino Jugoslavijo označevala kratica SHS. Po spremembi ustave, ko se je Kraljevina SHS preimenovala v Kraljevino Jugoslavijo, so vse mejnike popravili, tako da so prekrili prejšnje oznake in izdoblili črko J, a zadelani ostanki napisa SHS so bili še vedno vidni. Bolj temeljito so spremenili ali dopolnili oznake na velikih mejnikih.

52 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, 36.

53 Pečelinova v delu *Življenje na Žirovskem* ugotavlja, da je med Mrzlim Vrhom in Zavrtačem, na odseku med glavnima mejnikoma 38 in 39 ohranjenih še četrtnina mejnikov, na odseku med glavnima mejnikoma 39 in 40 še polovica, podobno pa je tudi na odseku med glavnima mejnikoma 40 in 41.

54 Naglič, *Dediščina rapalske meje*, 53.

Slika 4: Dimenzije posameznih mejnih kamnov z napisi in oznakami. Na prednji in zadnji stranici sta bili označbi za državi ter leto podpisa rapalske pogodbe. Ob straneh je arabska številka označevala številko sektorja, rimska številka pa zaporedje znotraj sektorja. Na vršni ploskvi sta črti kazali proti predhodnemu in naslednjemu mejniku, puščica pa je označevala sever.

Prehajanje meje

Meja je močno posegla v vsakdanje življenje ljudi ob njej. Dovčerajšnji sosede so se znašli v dveh povsem različnih državah in družbenih razmerah. »Konfin ali grenca, tisti kamni, ki so jim ponekod pravili tudi tierman, so delili narod na dva dela; enemu so vlada- li iz italijanskega in fašističnega Rima, drugemu, svobodnemu delu pa mačehovsko iz prav tako daljnega Beograda.«⁵⁵ Tako je ostalo vse do začetka druge svetovne vojne, ko je bila vzpostavljena nova razdelitev med Italijo in Nemčijo oziroma do 9. septembra 1943, ko je Italija kapitulirala.

Prehajanje meje sta državi urejali postopoma. Zaključni dogovori so bili doseženi leta 1924 v Rimu in predvsem v Nettunu 20. julija 1925.⁵⁶ Državi sta se dogovorili, da bosta imeli šest kategorij mejnih prehodov:⁵⁷

55 Pavšič, *Ob stari meji*, 15.

56 Kacin-Wohinz, *Jugoslovansko-italijanske pogodbe*, 22.

57 Podatki o mejnih prehodih so povzeti po Žorž, *Varovanje rapalske meje*, 39–45.

- prva kategorija – splošni mejni prehodi (*Varchi e passaggi per il movimento generale*); na ozemlju današnje Slovenije jih je bilo devet;
- druga kategorija – mejni prehodi za gibanje v obmejnem pasu (*Varchi per il movimento nella zona di frontiera*): na ozemlju današnje Slovenije jih je bilo 32 in so nudili možnost prehoda lokalnemu prebivalstvu, ki je imelo mejne prepustnice;
- tretja kategorija – mejni prehodi za lastnike zemljišč (*Varchi per il movimento dei proprietari di beni a cavallo della linea di confine*): mejni prehodi so bili brez zgradb in mejnih uslužbencev; na ozemlju današnje Slovenije jih je bilo 148. Zabeleženo je bilo le, na katerem odseku meje se lahko opravi prehod; mejni nadzor so opravljale patrolje finančnikov;
- četrta kategorija – mejni prehodi za prenos blaga (*Varchi di transito*): zaradi razčlenjenosti meje je bilo treba urediti tudi način prevoza (največkrat lesa) prek ozemlja druge države brez plačila carine. Vsi upravičenci dovolilnic so lahko prevoz prek meje opravljali le na mejnih prehodih prve in druge kategorije;
- peta kategorija – posebni prehodi (*Varchi speciali*): namenjeni prebivalcem mejne cone, ki so lahko prek meje prevažali gradbeni material – vodo, pesek in kamen;
- šesta kategorija – sekundarni prehodi (*Varchi secondari*): namenjeni prostorsko neomejenemu prehodu zdravnikov, porodniških babic in veterinarjev v nujnih primerih, vendar le s predhodnim posvetovanjem oz. prijavo mejnim službam.

Statistično gledano je na območju današnje Slovenije obstajalo šest mejnih prehodov prve kategorije oz. en mednarodni mejni prehod na 35 kilometrov meje, dvaintrideset mejnih prehodov druge kategorije oz. en mejni prehod na 6,5 kilometra meje ter 148 mejnih prehodov tretje kategorije ... Takšni mejni prehodi so se statistično nahajali zgolj kilometer in pol narazen! Če vse mejne prehode obravnavamo enakovredno (saj je obmejno prebivalstvo lahko prečkalo mejo na vseh) to statistično nanese en mejni prehod na zgolj 1200 metrov meje ... Poleg mejnih prehodov sta obe državi ratificirali tudi turistična gorska območja, ki so obstajala predvsem v Julijskih Alpah, s čimer je bilo planincem omogočeno gibanje na obeh straneh območja neposredne mejne črte ...⁵⁸

Utrjevanje meje

Mednarodne napetosti se po prvi svetovni vojni niso zmanjšale, zato so številne evropske države začele utrjevati mejna območja.⁵⁹ Nastale so številne utrdbe in obrambne linije.⁶⁰ Verjeli so, da bo prihajajoča vojna podobna prejšnji, torej pozicijska.⁶¹ Da bi svojim

58 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, 173.

59 Kaufmann in Jurga, *Fortress Europe*.

60 Mikša in Zorn, *Rapalska meja*, 624.

61 Habrnál, *Rupnikova črta*, 13.

vojakom prihranili »trohnenje« v blatnih jarkih in izpostavljenost smrtonosnemu ognju strojnic ter topov, so skoraj vse evropske države začele graditi obsežne utrdbene sisteme – bolj ali manj obsežne splete strojničnih bunkerjev, topniških utrdb in podzemnih hodnikov iz armiranega betona.⁶² Tako so nastale češke utrdbe v Sudetih, Maginotova linija in njej nasproti stoječa Siegfriedova linija med Francijo in Nemčijo, pa tudi švicarska Nacionalna pregrada, Mannerheimova linija na Finskem, grška linija Metaxas, italijanski Alpski zid (*Vallo Alpino*), ki je s svojim vzhodnim krilom prečkal slovensko ozemlje in druge.⁶³

Na rapalski meji so z vojaškim utrjevanjem najprej začeli na italijanski strani. Z deli so začeli že v dvajsetih letih 20. stoletja, in sicer leta 1927, ko so ustanovili za to namensko komisijo.⁶⁴ Do obsežnejšega utrjevanja na italijanski strani pa je prišlo po januarju 1931, ko so začeli z izgradnjo večjega števila podzemnih in nadzemnih utrdb ter vojašnic, povezanih v Alpski zid.⁶⁵ To je bila vrsta utrdb, ki se je začela z izgradnjo utrjenih postojank finančne straže in enot GAF,⁶⁶ ter poljskih utrdb, predvsem strelskih jarkov in strojničnih gnezd. »Zid« naj bi sestavljali dve glavni liniji utrdb. Prva je potekala tik ob sami meji, druga pa nekaj kilometrov za prvo, pri čemer je bila oddaljenost pogosto odvisna od terena.⁶⁷ Uradno se je gradnja obrambnega sistema začela 6. januarja 1931, ko je vrhovno poveljstvo izdalo okrožnico št. 200 z naslovom »Smernice organizacije stalne obrambe v goratem svetu« (*Direttive per la organizzazione difensiva permanente in montagna*).⁶⁸ Da se je italijanska vojska zavedala, da ima današnje slovensko ozemlje specifične reliefne (kraškost) in vegetacijske (velika gozdnatost) značilnosti, v primerjavi z ostalimi območji, kjer so gradili Alpski zid, priča okrožnica št. 800 (*Direttive per la organizzazione difensiva nell'interno di zone boschive alla frontiera orientale*; z dne, 5. marca 1931). Ostale okrožnice so bile splošne in so obravnavale celotno alpsko območje Italije, ta pa je postavila smernice za gradnjo utrdb izključno ob vzhodni meji.⁶⁹

62 Prav tam, 33.

63 Prav tam, 13.

64 Bizjak, *Italijanski obrambni načrti*, 393.

65 Potekal je vzdolž celotne italijanske kopenske meje: od Genovskega zaliva po grebenih Alp vzdolž francoske, švicarske, avstrijske in jugoslovanske meje do Reškega zaliva; dolg je bil kar 1850 km. Naglič, *Dediščina rapalske meje*, 54.

66 *Guardia alla Frontiera* – italijanska različica graničarjev.

67 Jankovič Potočnik, *Rupnikova linija*, 167–169.

68 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, 105.

69 Prav tam, 105.

Slike 5 a, b in c: Italijanski fortifikaciji Alpskega zidu na Lajnarju nad Soriško planino in italijanska obmejna stražarnica nad Vršičem (v ozadju Mala Mojstrovka).

Takrat so na utrjevanje meje pomislili tudi na jugoslovanski strani. Do leta 1938 in do anšlusa je Jugoslavija imela »zgolj« eno nevarno in močno sosedo – Italijo. Ostale sosede (Avstrija, Madžarska, Bolgarija in Albanija) so po določenih mirovnih sporazumov po prvi svetovni vojni morale spoštovati omejitve za oborožitev in vojsko, preostali sosedi pa sta bili zaveznici (Romunija in Grčija). Posledično so bili vsi vojni načrti proti Italiji obrambni.⁷⁰

Prva pobuda za utrjevanje meje se je pojavila že leta 1926, ko sta s preučevanjem obrambe začeli Komisija za oceno operativnega in taktičnega pomena zahodne fronte in Komisija za tehnično – fortifikacijsko načrtovanje utrjevanja zahodne meje,⁷¹ vendar pred letom 1935 ni prišlo do utrjevanja. Območje utrjevanja meje proti Italiji so poimenovali Zahodna fronta,⁷² ki je danes v Sloveniji bolj poznana kot Rupnikova linija

70 Marković, *Vojska Kraljevine Jugoslavije*, 46.

71 Ustanovljeni sta bili z ukazom Glavnega generalštaba.

72 Po podatkih Markovića v gradivu Štaba za utrjevanje, ki se nahaja v arhivu Vojnoistorijskega instituta v Beogradu, na nobenem dokumentu obrambna linija proti Italiji ni poimenovana po generalu Rupniku. Marković, *Vojska Kraljevine Jugoslavije*, 109.

oziroma Rupnikova črta.⁷³ Projekt je dokončno stekel šele po smrti Jugoslovanskega kralja Aleksandra Karađorđevića, ko je vodenje države prevzel regent Pavel Karađorđević.⁷⁴ Za gradnjo utrdb je bilo najprej treba postaviti omrežje vojaških (makadamskih) cest, ki so ga gradili med letoma 1936 in 1938.⁷⁵ Prvotni načrt je predvideval, da bodo dela končana do leta 1947. Načrt je bil postavljen tako, da je sledil francoskemu oziroma češkemu zgledu in je predvideval dve utrjeni liniji. Prvo so sestavljali bunkerji, iz katerih bi s strojnimi branili linijo. Drugo pa so sestavljale večje utrdbe, ki jih delimo na slemenske in dolinske oziroma zaporne.⁷⁶ Da je šlo resnično za velik gradbeni poseg, povedo podatki o številu delavcev – leta 1935 so gradbene ekipe štejele 15.000, leta 1939 40.000, leto kasneje pa že 60.000 mož. Skupaj so zgradili dvanajst težko utrjenih položajev in 4000 manjših betonskih bunkerjev.⁷⁷

Leta 1939 je prišlo do spremembe načrtov. Po priključitvi Avstrije k Nemčiji je država več sredstev namenila za utrjevanje severne meje. Slab gospodarski položaj Jugoslavije pa je privedel do mnenja, da je tako drago utrjevanje neupravičeno. Iz zapisnika vojnega ministra o oboroževanju vojske je razvidno, da so sredstva optimalno porazdelili med utrjevanje meje in za usposabljanje armade. Istega leta so določili tudi nov načrt utrjevanja mej s poudarkom na zmanjševanju utrjevanja na zahodni meji z izjemo Vrhnjskih vrat ter se odločili, da se zahodno mejo zapre z dograditvijo lahkih objektov.⁷⁸

Posledica varčevanja je bilo tudi manjšanje utrdb in združevanje bojnih prostorov. Francoski in češki zgled utrdb, po katerih so prvotno gradili linijo, sta imela bojne prostore ločene. Namesto kupole na vrhu utrdbe so Jugoslovani uporabljali armiranobetonski stolpič s tremi strelnimi linami. Ta polkrožna izboklina je postala simbol Rupnikove linije in danes predstavlja unikatni element v utrdbenih sistemih 20. stoletja. Naslednja posebnost Rupnikove linije so v armirani beton vgrajene jeklene spirale, ki naj bi zmanjševale učinek izstrelkov.⁷⁹

73 Ime je dobila po jugoslovanskemu generalu slovenskega rodu Leonu Rupniku, danes bolj znanem po tem, da je bil prezident Ljubljanske pokrajine v času nemške okupacije in ustanovitelj domobranstva med drugo svetovno vojno. Rupnik je leta 1937 prevzel vodenje utrdbenih del pri Štabu za utrjevanje meje. Jankovič Potočnik, *Rupnikova linija*, 45.

74 Marković, *Vojska Kraljevine Jugoslavije*, 109.

75 Prav tam, 109; Nečak, *Rupnik's defence line*, 69.

76 Jankovič Potočnik, *Rupnikova linija*, 48–50.

77 Prav tam, 41.

78 Prav tam, 56–58.

79 Prav tam, 67–70.

Slika 6: Utrdba v okviru Rupnikove linije na Javorču (Žirovski Vrh).

Življenje od meji

Nova meja je za lokalno prebivalstvo pomenila veliko spremembo v načinu življenja – prosto gibanje prek meje ni bilo več mogoče, saj je bilo omejeno na določene prehode in pogoje.⁸⁰ Na mejno območje so prišli številni vojaki in drugi mejni uslužbenci.

Slabe gnotne razmere in visoka brezposelnost je lokalno prebivalstvo silila v tihotapstvo (kontrabant). Za Črni Vrh je znano, da so občasno tihotapila vsa gospodinjstva v vasi, tudi ženske in otroci, a količine niso bile velike.⁸¹ Predvsem na italijanski strani meje je bilo v času fašizma Slovincem težko najti delo; lokalna podjetja so propadala, javne službe pa so prevzemali Italijani. Po letu 1923 so oblasti prepovedale slovenski jezik v šolah ter slovenska javna občila in knjige, nekoliko kasneje pa tudi delovanje slovenskih organizacij.⁸²

Tihotapstvo je bilo donosno, a hkrati tvegano. V Italijo so tihotapili kavo, sladkor, saharin, moko, jajca, maslo, pa tudi živino, konje ter les. Za kavo in moko so v Italiji dobili dvakrat več, za meso oz. živino trikrat, za tobak štirikrat, za sladkor pa petkrat.

80 Naglič, *Dediščina rapalske meje*, 30.

81 Jurjavič, *Smuggling*, 111–112.

82 Prav tam, 110.

Nasprotno je bil riž v Jugoslaviji dražji za osemkrat, vina pa se v trgovinah sploh ni smelo prodajati, v gostilnah pa je bil tudi do petkrat dražji. Iz Italije so tihotapili še sadje, paradiznike, testenine, dežnike, tekstil, čipke in živo srebro. Predvsem slednje je bilo težko tihotapiti, saj je ena steklenica za pivo, napolnjena z živim srebrom, tehtala kar 7,5 kilograma.⁸³ Prek rapalske meje so v Italijo tihotapili tudi propagandno gradivo za različna protifašistična gibanja ter zaradi prepovedi slovenske literature tudi slovenske časnike in knjige.⁸⁴ Z gradnjo Alpskega zidu je bilo na gradbiščih veliko gradbenega materiala; v Jugoslavijo so tihotapili predvsem cement.⁸⁵ S tihotapljenjem in prodajo blaga so najbolj služili lastniki trgovin v obmejnih krajih.⁸⁶

Kljub temu, da so na obeh straneh meje delovale različne (in številčne)⁸⁷ mejne službe ter da so Italijani za lažje nadziranje meje izsekali mejni pas v širini sto metrov, pa je bila meja »za posameznike vseeno bolj ali manj prehodna. Pripadnikov [italijanske, op. a.] finančne straže namreč ni bilo nikoli dovolj, da bi učinkovito nadzorovali vsaj deset odstotkov mejne črte v obliki stalnih patrolj. Nezakonit prehod meje je postal resnično težak šele z letom 1941, ko postane rapalska meja tudi meja z Nemčijo ...« ter postavijo Nemci žične ovire in minska polja.⁸⁸

V drugi polovici 30. let je za domačine na jugoslovanski strani pomenila pomemben vir zaslužka gradnja Rupnikove linije, saj je bilo delo relativno dobro plačano. Zaradi številnega mejnega osebja so imeli koristi gostilničarji in ponudniki drugih storitev (zidarji, tesarji, ključavničarji, prevozniki in ponudniki prenočišč).⁸⁹ Gradnja je bila pomembna tudi za slovenska podjetja. Veliko vlogo je imela zlasti Kranjska industrijska družba, ki je dobavljala železo za potrebe vseh fortifikacij v državi. V jeseniški železarni so v ta namen celo zgradili novo topilnico.⁹⁰

Meja je skoraj vsako leto med pripadniki mejnih služb terjala smrtne žrtve. Medsebojni spopadi so bili sicer redki in še to pretežno v času določanja meje. Večina smrtnih žrtev je bila povezana z oboroženimi tihotapci in drugimi nelegalnimi prehodi.⁹¹

83 Naglič, *Dediščina rapalske meje*, 38.

84 Prav tam, 63; Jurjavič, *Smuggling*, 115.

85 Sancimino in Di Bartolomeo, *Dal primo colpo*, 130.

86 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, 63.

87 Le »financarjev« je bilo v začetku 30. let prejšnjega stoletja na italijanski strani 5,35 na kilometer meje (Sancimino in Di Bartolomeo, *Dal primo colpo*, 130). Pred drugo svetovno vojno je bilo ob meji stacioniranih 15.000 italijanskih vojakov. Žorž, *Alpski zid*, 61.

88 Prav tam, 80.

89 V Rupnikovo linijo je država po ocenah vložila milijardo in pol dinarjev. Železokrivci so zaslužili 4,5 dinarja/uro, delavci, ki so regulirali hudourniške struge, pa 2,5 dinarja/uro; kilogram kruha je stal okrog 3 dinarje. Naglič (*Dediščina rapalske meje*, 63) še piše, da so bila dela na Rupnikovi liniji »... približno enakovredna 500.000 tonam kruha ...«.

90 Jereb, *Po sledih*, 57.

91 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, 63.

Idrija in Žiri – kraja na nasprotnih straneh meje

Opisani dogodki in razmere so bili vidni tako v Žireh kot Idriji, saj je rapalska meja ostro zarezala tudi v to območje. Druga, ki jo je italijanska vojska zasedla že leta 1918, je z razmejitvijo pripadla Kraljevini Italiji, prve pa so bile del Kraljevine SHS oz. kasneje Jugoslavije. Meja med omenjenima krajema je tekla od Laniš, kjer je bil mejni prehod druge kategorije, po vrhu Javorjevega Dola in Mrzlega Vrha do Breznice pri Žireh, kjer je bil prav tako mejni prehod druge kategorije. Meja se je nato spustila v Osojnico, kjer je prečkala cesto, ki je povezovala Idrijo in Žiri. Na mestu, kjer je meja prečkala cesto, se je nahajal mejni prehod prve kategorije z mejnima stražnicama na obeh straneh. Nato se je meja iz Osojnice povzpela proti Vrsniku in Spodnjemu Vrsniku, kjer je stal sektorski mejnik številka 40. Danes se mejnik nahaja v Mestnem muzeju Idrija. Omenjamo pa ga zato, ker je ob vzpostavitvi okupacijskih meja postal tromejnik – in sicer med Kraljevino Italijo, Ljubljansko pokrajino in nemško okupacijsko cono.⁹² Od omenjenega mejnika se je rapalska meja nadaljevala v smeri Raven pri Žireh, Loma pri Zavrnatcu, Medvedjega Brda in Hotedršice.⁹³

Kraji, ki so pristali na italijanski strani meje, so bili izpostavljeni italijanizaciji. Potujčevalni pritiski so se povečali predvsem po fašističnem prevzemu oblasti v začetku 20. let. Tako so tudi v Idriji v tem obdobju vodenje občine prevzeli italijanski komisarji. Poleg tega pa je slovenščino v šolah nadomestila italijanščina.⁹⁴ Prepovedana so bila tudi številna društva, kar je povzročilo zaton kulturnega dogajanja. Slednjega so poskušali Italijani nadomestiti s fašističnimi organizacijami, katerih glavni namen je bilo predvsem širjenje oblasti vsečne ideologije. Poleg tega so bili moški vpoklicani tudi v italijansko vojsko, čemur se je marsikdo poskušal izogniti z begom čez mejo.⁹⁵ Potujčevanju je bila izpostavljena tudi zunanja podoba kraja – z italijanskimi javnimi napisi, imeni krajev in ulic – in osebna imena prebivalcev.

Takšnih ukrepov v Žireh, ki so bile na drugi strani meje in so ostale spojene s slovenskim etničnim telesom, ni bilo. Sta pa zaradi meje žirovska občina in župnija izgubili več kot deset naselij,⁹⁶ prej ustaljene povezave z njimi pa so bile pretrgane⁹⁷ – sprva z bodečo žico, ki je do uradnega priznanja meje označevala slednjo. Njena postavitve se je ohranila v spominu prebivalcev:

92 Pavšič, *Ob stari meji*, 28.

93 Prav tam, 28–29.

94 Kavčič, *Pet stoletij rudnika*, 23.

95 Prav tam, 23; Mohorič, *Rudnik žirvega srebra*, 338.

96 Breznica, Črna, Dole, Dolenji Vrsnik, Gorenji Vrsnik, Govejk in Srnjak, Idršek, Korita, Krnice (nekdaj Žirovske, danes Ledinske), Ledine, Pečnik, Potok, Zavratac in Žirovnica.

97 Naglič, *Kam sodijo Žiri*, 79.

Našo in sosedovo hišo sta ločili le majhna košenica in njiva. Na obronku te njive sva se s sosedovim sinom igrala vojno. Kopala sva jarke, kot sva si jih po pripovedovanju predstavljala. Pravkar se je končala 1. svetovna vojna, ki je vtisnila svoj pečat tudi otrokom, da so celo svoje igre prilagajali vojnemu vzdušju. Pri tej igri sva uporabljala 'vojaško opremo'; žlica nama je služila za lopato, menažka za samokolnico.

Najino skupno igro pa je nekega dne pretrgala višja sila ter naju tako skoraj za vedno ločila. Vsaj igrala se nisva skupaj nikdar več. Sivega poznojesenskega dne je prispela večja skupina v sivozelene uniforme oblečenih vojakov. Na lesenih drogovih so nosili velike zvitke bodeče žice. S sosedovim sinom sva bila tako zatopljena v igro, da prišlekov niti opazila nisva, dokler niso začeli tik ob nama zabijati v zemljo železen drog ter nanj napejati bodečo žico. Takrat ni bilo časa za razmišljanje. Zbežala sva vsak na svojo stran ter pustila na mestu vse najine igrače. Sosedov sin je bežal proti svojemu domu, ki je v tem trenutku ostal na jugoslovanski strani, jaz pa proti svojemu, ki je bil od tega časa v Italiji.⁹⁸

Poleg žice je do postavitve mejnikov mejo nadzorovala italijanska vojska, ki se je nato umaknila. Jugoslovanska stran je bila manj zastražena. Sprva nadzora ni bilo, šele kasneje pa so na mejo poslali finančne stražnike. Kljub prisotnosti vojske in finančne straže pa sprva razmejitev ni bila stroga – mejnih prehodov in same meje niso pretirano upoštevali ne vojaki in ne prebivalstvo. Slednje je zato prvotne mejne ovire odstranjevalo in uporabljalo v druge namene. Posledično se je točen potek meje na obravnavanem območju zameglil, šele po dveh letih pa so jo točno določile razmejitvene komisije, geometri pa so jo prenesli na zemljevide.⁹⁹ Jasnejši določitvi meje je sledil tudi bolj organiziran in strog nadzor. V vaseh na italijanski strani meje (npr. na Breznici, v Osojnici, Mrzlem Vrhu itd.) so se nastanili fašisti, karabinjerji in finančni stražniki, ki so mejo varovali, nadzorovali (carinsko in politično) in utrjevali. Finančna straža je imela svoje izpostave v Ledinah, na Govejku, na mejnem prehodu v Osojnici in Žirovnici, fašisti pa v Mrzlem Vrhu (nad Vodičarjem), ob mejnem prehodu v Osojnici, nad Gorenjim Vrsnikom in v Žirovnici. Ob meji so bile nastanjene posebne mejne enote, im. Guardie alla Frontiera (GAF). Nameščene so bile v kavernah, daljših podzemnih zgradbah, ki so se npr. nahajale pod Sivko v Mrzlem Vrhu, na Breznici in Gorenjem Vrsniku.¹⁰⁰ Poleg samih enot v obmejnih vaseh pa so bile enote nastanjene tudi v Idriji, ki je kot eno večjih naselij ob italijanski vzhodni meji dobila vojaške, policijske in civilne urade.¹⁰¹ V kraju in njegovih okolici so bili postavljeni številni vojaški objekti, med katerimi je bila največja vojašnica

98 Pečelin, Sveta in večna meja, 115.

99 Prav tam, 117–118.

100 Prav tam, 121.

101 Bizjak, *Italijanski obrambni načrti*, 310–311.

imenovana *Caserma di fanteria »Costantino Brighenti«*, ki je bila otvorjena leta 1933¹⁰² in je lahko sprejela do 4000 oseb. Danes v njej deluje Psihiatrična bolnišnica Idrija.¹⁰³ V okolici kraja pa so bile postavljene različne utrdbene strukture t. i. Alpskega zidu, ki so varovale cestne povezave in drugo pomembno infrastrukturo ter strateške točke.¹⁰⁴

Tudi na jugoslovanski strani meje so bile po vzpostavitvi meje nastanjene financarji, orožniki in graničarji. Zanje so bile zgrajene kasarne oz. karavle, ki pa so bile slabše od italijanskih. Bile so namreč deloma zidane in deloma lesene. Takšne barake, namenjene graničarjem, ki so jih v obmejnih vaseh im. grenčerji,¹⁰⁵ so bile postavljene ob pomembnejših mejnikih ali mejnih prehodih, in sicer v Mrzlem Vrhu nad Možinetom, v Osojnici, pri Gorenjem Vrsniku in pod Kovkom v Ravnah. Graničarji so bili večinoma Srbi, orožniki in finančni stražniki pa so bili večinoma Slovenci, vendar ne domačini. Poleg tega pa so vlogo finančnih stražnikov opravljali tudi Rusi, ki so bili sicer nekdanji vojaki Wranglove vojske.¹⁰⁶ Tako kot na idrijski strani je tudi na žirovski nastal širok spekter utrdb, im. Rupnikova linija.¹⁰⁷ Pri gradnji sistema utrdb, ki svojemu namenu niso nikoli služile.¹⁰⁸ so sodelovali tudi prebivalci, saj jim je omogočala dodaten vir zaslužka. Tako je npr. furman Vinko Oblak leta 1938 kupil tovornjak z nosilnostjo 2–3 tone, s katerim je vozil material, potreben za gradnjo utrdb.¹⁰⁹ Meja in utrdbe pa so povzročile, da so Žiri doživele kraljevi obisk, in sicer si je rapalsko mejo na žirovskem ogledal jugoslovanski kralj Aleksander Karađorđević, pred drugo svetovno vojno pa si je Rupnikovo linijo na Žirovskem Vrhu ogledal njegov sin Peter.¹¹⁰

102 Pavšič, *Ob stari meji*, 48.

103 Psihiatrična bolnišnica Idrija: Bolnišnica skozi zgodovino.

104 Ferjančič, Okoli Idrije so bile tri postojanke; Juvančič, Mussolinijev utrdbeni pas, 171; Jankovič Potočnik, *Rupnikova linija in Alpski zid*, 180.

105 Mejo so imenovali grenca.

106 Pečelin, Sveta in večna meja, 122.

107 Več o tem v: Marković, Vplivi krepitve fašistične, 349–366; Košmelj-Beravs, Spomini na utrjevanje, 217–230.

108 Več o tem v: Naglič, *Dediščina rapalske meje*.

109 Stanonik, *Promet na Žirovskem*, 74.

110 Pečelin, Sveta in večna meja, 123.

Legenda

— meja med Italijo in Avstro-Ogrsko

— rapalska meja (1920)

— meja med Italijo in Nemčijo (1941–1943)

— notranja italijanska pokrajinska meja za zasedeno Ljubljansko pokrajino (1941–1943)

— današnje državne meje

Italija

Nemčija

Kartografija: Manca Volk Bahun
Vir: Gabrič, *Okupacijska uprava*, str. 182; GURS: Žorž, *Varovanje rapalske meje*.
© Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU

Slika 7: Rapalska meja med drugo svetovno vojno.

Začetek druge svetovne vojne na Slovenskem in razkosanje slovenskega ozemlja

Jugoslavija je bila marca 1941 v neugodnem položaju. V državi je zaradi vojne, ki je v Evropi potekala že od septembra 1939, vladalo splošno pomanjkanje, posledično pa je prihajalo tudi do nemirov. Oblast, ki se je vedno bolj nagibala k fašistični politiki, je poskušala razmere krotiti z zaostrovanji, uporabo strelnega orožja na demonstracijah, uvedbo kart za moko in kruh itd. Nezavidljiv je bil tudi njen zunanjepolitični položaj. Kraljevina Jugoslavija namreč ni imela zaveznikov – zahodne države so jo le moralno podpirale – hkrati pa je bila država izpostavljena pritisku Hitlerja. Posledično je Jugoslavija pristopila k trojnemu paktu 25. marca 1941.¹¹¹ Slednji je imel odmev tudi v obravnavanih krajih. V Žireh je dogajanje ob njem opisal župnik Ivan Pečnik, ki so ga povabili na t. i. likof ob sklenitvi pakta: *»Pridružil sem se tovarišiji, čeprav malo nerad, ne zaradi kake proslave, pač pa zaradi prijateljstva. Pri Jureču smo se kajpada dobro imeli, izpraznili precej kozarcev, vendar ne več, kot se spodobi, pa načeli seveda tudi debato o paktu. Pro in contra.»*¹¹² Odziva so bili deležni tudi demonstracije, vojaški udar in razglasitev kralja Petra II. za polnoletnega in razpustitev namestništva. Tako je Ivan Pečnik zapisal: *»Ko smo popolne debatirali o novem dogodku, je prevladovalo mnenje, da puč ni bila posrečena poteza.»*¹¹³ Tistim, ki so redno spremljali mednarodno dogajanje, pa je bilo vedno bolj jasno, da *»tudi iz radia že smrdi po smodniku.»*¹¹⁴

Tudi prej omenjeni dogodki razmer v državi niso izboljšali. Strah pred nemško reakcijo je bil upravičen. Nemčija se je namreč odločila Jugoslavijo za takšno potezo kaznovati¹¹⁵ – ukazano je bilo njeno popolno uničenje. Jugoslavija, ki je bila napadena 6. aprila 1941,¹¹⁶ se ni bila sposobna zoperstaviti napadu. Njene enote so se z mejnih

111 Repe, *S puško in knjigo*, 10.

112 Pečnik, *Vedno sem rad zidal*, 121.

113 Prav tam, 121.

114 Prav tam, 122.

115 Repe, *S puško in knjigo*, 10.

116 Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, 33–34.

področij umikale v notranjost, državo pa sta vlada in kralj zapustila. Slovensko ozemlje so s severa in severovzhoda zavzele nemške enote, z zahoda pa Italijanske. Nemškim enotam so se priključile tudi madžarske, 11. aprila pa jim je uspelo prodreti v notranjost Slovenije.¹¹⁷ Tri dni kasneje je bilo slovensko ozemlje okupirano v celoti, 17. aprila pa je sledil podpis brezpogojne kapitulacije Kraljevine Jugoslavije.¹¹⁸

117 Mikša in Zorn, *Rapalska meja*, 624.

118 Repe, *S puško in knjigo*, 12.

Razdelitev slovenskega ozemlja

Kapitulaciji je sledila delitev ozemlja med štiri okupatorje. Meje med njimi je okvirno načrtal Hitler 27. marca 1941, dokončno pa so bile določene s »Smernicami za razdelitev Jugoslavije« (nemško Allgemeinen Absichten für die spätere Organisation im jugoslawischen Raum) 3. in 12. aprila 1941 v Mönichkirchnu pri Dunaju, podrobnosti pa so kasneje na terenu reševale razmejitvene komisije.¹¹⁹

Nemčija je zasedla Štajersko, severni del Dolenjske, Gorenjsko, Mežiško dolino, Dravograd z okolico in severozahodni del Prekmurja. Italiji je pripadla večina Dolenjske in Notranjske ter Ljubljana. Na podlagi dogovora med Nemčijo in Madžarsko so Nemci Prekmurje predali Madžarski. Nekaj slovenskih vasi iz občine Bregana pa je prišlo v okvir Hrvaške (NDH).¹²⁰

Največ ozemlja je zasedla Nemčija (10.118,52 km²), sledili sta Italija (4550,66 km²) in Madžarska (99,54 km²), NDH pa je dobila okrog 12 km².¹²¹ Skupna dolžina okupacijskih meja je bila 665,50 km¹²² in je predstavljala štiri različna mejna območja:¹²³ med Nemčijo in Italijo, med Nemčijo in Madžarsko, med Nemčijo in NDH ter med Italijo in NDH. Slovenski narod je bil eden izmed najbolj razkosanih v Evropi, vsi okupatorji pa so zanj načrtovali izbris.¹²⁴

Do razdelitve ozemlja je prišlo na podlagi meddržavnih pogodb med okupacijskimi državami. Nemčija in Neodvisna država Hrvaška (NDH) sta pogodbo sklenili 13. maja 1941, Italija in NDH pet dni kasneje, Nemčija in Italija pa 8. julija 1941. Pogodbe pa nista sklenili Nemčija in Madžarska.¹²⁵

119 Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, I, 72.

120 Repe, *Diplomatsko razkosanje Slovenije*, 160.

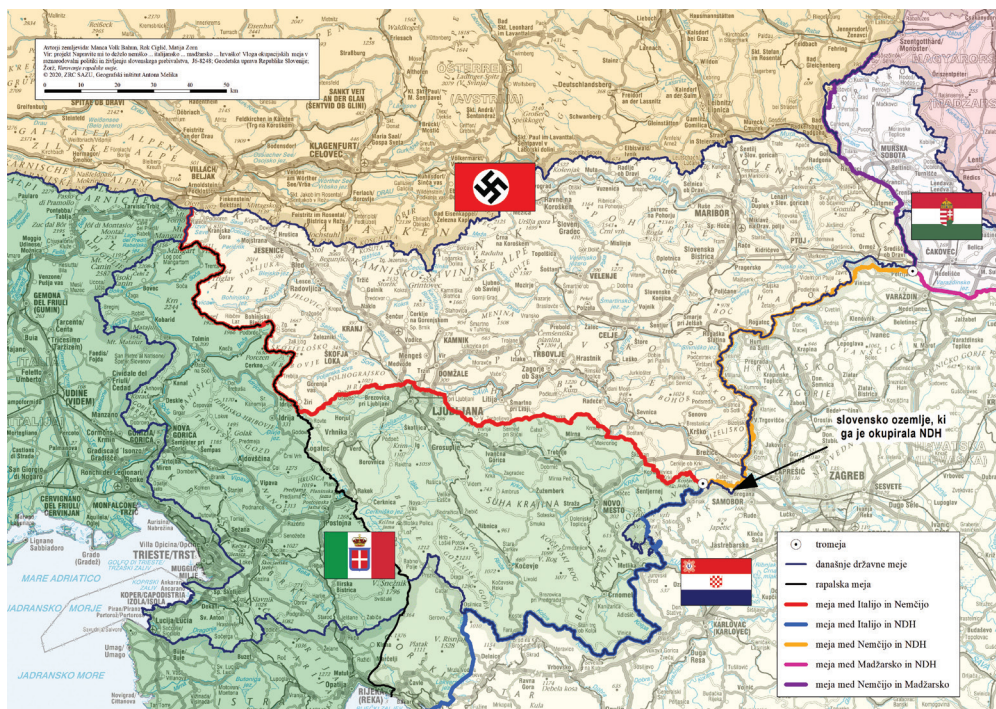
121 Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, I, 72.

122 Zorn, Ciglič, Gašperič, *Državne meje na ozemlju Slovenije*, 203.

123 Repe, *Diplomatsko razkosanje Slovenije*, 160.

124 Dolinar, *Slovenski zgodovinski atlas*, 180.

125 Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, I, 72.

Slika 8: Prikaz okupacijskih con in potek meja na Slovenskem med 2. svetovno vojno do leta 1943.

Nemčija je svoj del zasedenega slovenskega ozemlja razdelila na dve začasni pokrajinski upravni enoti: Spodnjo Štajersko ter Gorenjsko z Mežiško dolino. Sedeža enot sta bila v prvih mesecih v Mariboru in na Bledu, nato pa prenesena v Gradec in Celovec.¹²⁶ Vodila sta ju šefa civilne uprave. Obe upravni enoti so v pričakovanju hitre vključitve v rajh navznoter reorganizirali po nemškem vzoru okrajev in okrožij ter uvedli nemške službe in nemško rasno zakonodajo. Nemška meja z NDH in Italijo je postala južna meja nemškega rajha.

Slika 9: Adolf Hitler med ogledom porušenega dravskega mostu v Mariboru 26. aprila 1941. V literaturi se zmotno omenja, da je Hitler znani stavek »Napravite mi to deželo spet nemško!« izrekel v svojem govoru z balkona mariborske mestne hiše tistega dne. V resnici je to – glede na govor šefa civilne uprave Štajerske dr. Uiberreitherja, ki ga je imel 28. aprila 1941 prav tako na balkonu mariborske mestne hiše – naročil prej. V govoru je Uiberreither dejal, da ga je Hitler naslovil s temi besedami ob predaji uprave tri tedne pred tem.

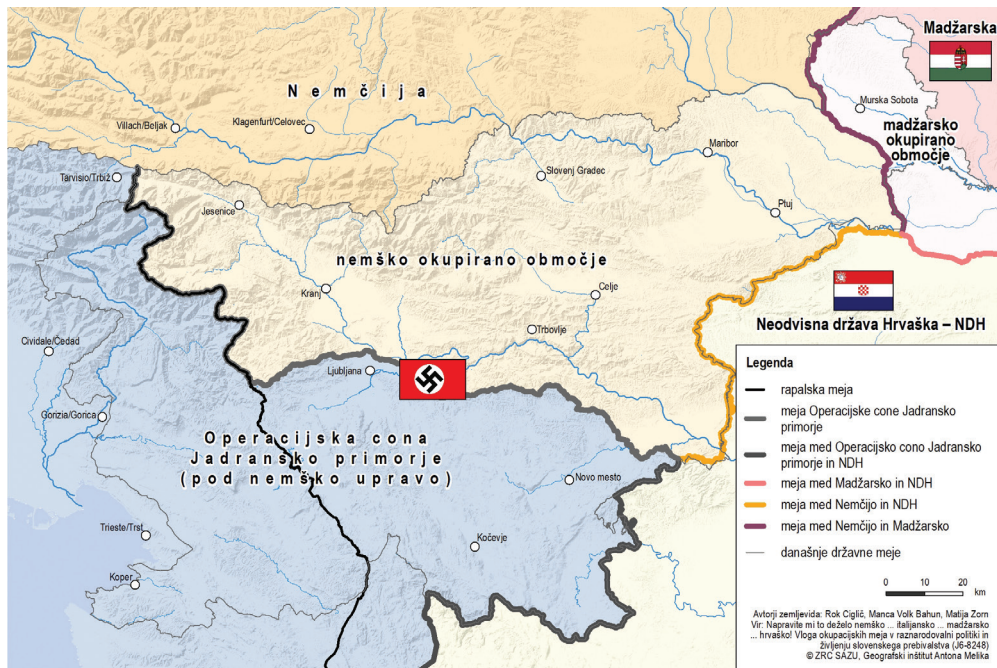

Slika 10: Italijanske čete v Ljubljani kmalu po okupaciji.

Italija je po napadu okupacijskih sil na Jugoslavijo vzhodno od rapalske meje pridobila večino Dolenjske in Ljubljano z okolico. Na novo pridobljenih ozemljih je ustanovila t. i. Ljubljansko pokrajino (italijansko *Provincia di Lubiana*), ki je postala del Kraljevine Italije. Kljub temu je ohranila nadzor na rapalski meji, ker je območje Primorske, tj. območje zahodno od meje med obema vojnoma, štela za del italijanskega nacionalnega ozemlja, Ljubljansko pokrajino pa je šele hotela italijanizirati.¹²⁷ Po kapitulaciji Italije leta 1943 je celotno ozemlje sicer formalno ostalo del Mussolinijeve fašistične republike, a so z njo dejansko upravljali Nemci. Ljubljanska pokrajina je postala del t. i. Operacijske cone za Jadransko primorje (nemško *Operationszone Adriatisches Küstenland*), ki je imela sedež v Trstu.¹²⁸

127 Repe in Ajlec, *Okupacijske meje 1941–1945*, 24.

128 Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, I, 361.

Slika 11: Razdelitev območja po okupaciji Italije leta 1943.

Madžarska je potem, ko so ji Nemci predali Prekmurje (z izjemo štirih nemških vasi na zahodu Goričkega), uvedla vojaško upravo, ki je bila razdeljena na dva dela in podrejena neposredno Poveljstvu vojaško-upravne skupine južne armade, sprva s sedežem v Subotici in nato v Novem Sadu. Že avgusta 1941 so vojaško upravo zamenjali s civilno ter pričeli proces vključevanja ozemlja v madžarsko državo. Prekmurje so razdelili med dva okraja: Železna županija (madžarsko *Vas megye*) in Zalska županija (madžarsko *Zala megye*), kot je bilo v času Avstro-Ogrske pred prvo svetovno vojno, ko je bilo Prekmurje del madžarskega dela države.¹²⁹

NDH je nastala neposredno po začetku druge svetovne vojne približno na območju današnjih Hrvaške ter Bosne in Hercegovine, pa tudi dela Srbije. Pod njeno oblastjo se je leta 1941 znašlo pet slovenskih naselij, in sicer: Bregansko selo (današnja Slovenska vas), Nova vas pri Bregani (današnja Nova vas pri Mokricah), Jesenice na Dolenjskem, Obrežje in Čedem. Vasi obsegajo ozemlje približno 12 km², na katerem je živelo okoli 800 prebivalcev.¹³⁰

Najdaljša je bila meja med Nemčijo in Italijo, ki je merila skoraj 277 km (tj. skoraj 42 % vseh okupacijskih meja). Sledile so meje med Italijo in NDH (172 km oziroma 26 %),

129 Repe, *Diplomatsko razkosanje Slovenije*, 177.

130 Repe, Zorn, Ajlec in Mikša, *Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi*, 10.

Nemčijo in NDH (133 km oziroma 20 %) ter Nemčijo in Madžarsko (83 km oziroma 13 %). Dobra polovica (51,3 %) meja je imela potek, ki sovпада z današnjimi mejami Slovenije, slaba polovica (48,7 %) pa je potekala znotraj današnje Slovenije. Najdaljšo mejo znotraj današnjih meja Slovenije sta imeli Nemčija in Italija – 264 km oziroma 95 % poteka meje. Ostale meje so imele večji delež meje, ki sovпада z današnjimi mejami: Italija-NDH 171 km (99 %), Nemčija-NHD 115 km (86 %) in Nemčija-Madžarska 44 km (52 %). Določeni manjši odseki okupacijskih meja so potekali tudi izven današnjega ozemlja Slovenije (39 km), predvsem na mejah Nemčije (dobrih 25 km) in Italije (dobrih 12 km) z NDH, zato je skupna dolžina izmerjenih okupacijskih meja prek 700 km. Glede na reliefne enote je večina okupacijskih meja (47 %) potekala po strugah vodotokov ali v njihovi neposredni bližini. Glede na reliefno razgibanost Slovenije ni presenetljivo, da s 45 % sledi vzpeti svet. Dobra sedmina meja je potekala po grebenih gorovij, hribovij in gričevij, slaba tretjina pa po njihovih pobočjih. Zgolj slaba desetina meja je potekala po večjih ravninah.¹³¹

Na terenu so nove razmejitve določile meddržavne komisije, in sicer do jeseni leta 1941,¹³² kljub temu pa nobena od držav na koncu ni bila povsem zadovoljna z razmejitvijo.¹³³ Mejni režim se je na mejah razlikoval, posledično pa tudi življenje ob njih. Nekatere meje so bile neprimerno bolj utrjene kot druge, saj so imele minska polja, žične ovire, bunkerje itd. Praviloma so v bližini meje podrli vse stavbe in izsekali gozd, s čimer so omogočili njihov boljši nadzor. Meje je utrjevalo predvsem krajevno prebivalstvo s prisilnim delom. Nemški razmejitveni delegaciji je v tistem času predsedoval Kurt von Kamphoener, nemški diplomat, ki je kot vodja nemške delegacije za reševanje mejnih vprašanj v letih 1941–1943 urejal mejna vprašanja z Italijo, Madžarsko, Slovaško, NDH, ter deloval tudi drugod po Balkanu.¹³⁴

131 Zorn, Ciglič in Gašperič, *Državne meje na ozemlju Slovenije*, 203–209.

132 Celar, *Slovenija in njene meje*, 37.

133 Prav tam, 37.

134 Mikša in Zorn, *Življenje ob meji*, 36.

Posamezne meje

Meja med Nemčijo in NDH

Z novo mejo se je meja nemškega rajha premaknila na vzhodno in jugovzhodno mejo današnje Slovenije oziroma jugovzhodno mejo nekdanje Avstro-Ogrske dežele Štajerske, kjer je mejila na novoustanovljeno Neodvisno državo Hrvaško (NDH). Meja med Nemčijo in NDH je bila dolga približno 130 km, večji del mejne linije pa je potekala po reki Sotli. Meja se je v glavnem skladala z narodnostno in staro upravno mejo preteklih državnopolitičnih tvorb na tem območju. Sotla je bila že stoletja narodna meja med Slovenci in Hrvati.¹³⁵

Nemška uprava je obmejni pas etnično očistila: deportirala Slovence in naselila kočevske Nemce ter močno vojaško zavarovala svojo novo južno državno mejo.¹³⁶

Na najbolj južne delu meje, južno od Save je sedem slovenskih vasi pod Gorjanci pripadlo NDH, ki jih je vključil v svoj upravni sistem, ter izvajala nasilno hrvatizacijo in izseljevala ljudi.¹³⁷

Meja med Italijo in NDH

Meja je potekala od Kvarnerskega zaliva, točneje od naselja Bakar (danes Hrvaška), ki je pripadel Italiji, proti notranjosti vzhodno od rapalske meje,¹³⁸ tako da je Italija dobila del Goskega Kotarja zahodno od Delnic, proti Osilnici v dolini Kolpe, kjer je danes meja med Slovenijo in Hrvaško. Od Osilnice je meja sledila reki Kolpi do Božakovega in nato po grebenu Gorjancev/Žumberka do Trdinovega vrha, od tam pa po nekdanji meji

135 Prav tam, 33.

136 Mikša in Zorn, Obsotelje – jugovzhodna meja, 100.

137 Repe, Diplomatsko razkosanje, 166.

138 Deutsche Heereskarte. Nordwestbalkan. Blatt Nr. 38/1. (Rijeka) Fiume. Hrani GIAM ZRC SAZU.

med Dravsko banovino in Hrvaško proti Gadovi peči, v bližini katere je bila tromeja z Nemčijo.

Da bi preprečili prehajanje meje slovenskim in hrvaškim partizanom v Beli krajini, so Italijani nameravali mejo na Gorjancih/Žumberku utrditi z žično ograjo in bunkerji. Gorvodno ob Kolpi naj žične ograje ne bi bilo, temveč zgolj utrjeni mostovi in drugi obrambni objekti tj. bunkerji. Zaradi kapitulacije spomladi 1943 jih je bilo zgrajenih le šest pri Metliki.¹³⁹

Meja med Nemčijo in Madžarsko

Prekmurje so najprej zasedli Nemci in ga nato 16. aprila 1941 predali Madžarom. Pod madžarsko okupacijo se je znašlo okoli 90.000 prebivalcev, med njimi je bilo okoli 15.000 Madžarov. Pridobljeno ozemlje so Madžari šteli za del po prvi svetovni vojni izgubljenih južnih pokrajin (*Délvidék*). Občutki prebivalstva so bili mešani, madžarska manjšina in del promadžarsko usmerjenega prebivalstva sta bila za Madžarsko, del prebivalstva pa je bil bolj navdušen nad Nemčijo. Pod Nemčijo so prišli kraji z večinsko nemškim prebivalstvom na severozahodu pokrajine: Fikšinci, Kramarovci, Ocinje in Rottenberg, kot del razdeljene Serdice. Podobno kot potok Ledava je razmejitveno vlogo imel tudi levi pritok Mure – potok Kučnica, ki je kot eden od mejnih vodotokov vse od srednjega veka dalje veljal za naravno razmejitveno črto med Nemškim cesarstvom in Ogrsko. Med obema vojnoma je potok razmejeval Kraljevino Jugoslavijo in Avstrijo, med drugo svetovno vojno pa Nemčijo in Madžarsko.¹⁴⁰ Danes po njem poteka meja med Slovenijo in Avstrijo.

Meja med Nemčijo in Italijo

Meja med Nemčijo in Italijo je bila med vsemi okupacijskimi mejami na Slovenskem najbolj obsežna in posledično najpomembnejša. Imela je dva kraka – zahodno in vzhodno od Ljubljane. Vzhodni krak je potekal od vzhodnih ljubljanskih predmestij, severno od Stične, Šentruperta in Krmelja, mimo Bučke, ki je bila na nemški strani, proti Zameškemu, kjer je dosegla reko Krko. Po Krki je potekala mimo Kostanjevice, ki je bila na italijanski strani, proti Bušēči vasi. Pred Bušēčo vasjo je meja prestopila Krko in v bližini Gadove Peči dosegla točko, kjer je bila tromeja med Nemčijo, Italijo in NDH. V tem delu se je razmejitev približno ujemala z nekdanjo deželno mejo znotraj avstrijskega

139 Repe, Zorn, Ajlec in Mikša, *Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi*, 24–25. Več o italijansko-hrvaški meji: Flajšman in Balkovec, *Okupacijske meje v Beli krajini*, 73–92.

140 Repe, *Diplomatsko razkosanje Slovenije*, 167–168; Repe, Zorn, Ajlec in Mikša, *Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi*, 27. Več o madžarski okupaciji Prekmurja tukaj: Kerec in Kovács, *Vzpostavitev madžarske okupacijske oblasti*, 119–138.

dela Avstro-Ogrske, tj. med deželama Kranjsko in Štajersko, čeprav so Nemci dobili tudi okrog 15 km širok pas južno od Save, ki je bila meja med nekdanjima avstrijskima deželama. Razlog je bil tako obrambni kot gospodarski.¹⁴¹

Zahodni krak meje je potekal severno in zahodno od Ljubljane prek Polhograjskega hribovja do nekdanje rapalske meje med Žirmi in Idrijo pri Spodnjem Vrsniku. Od tu pa je proti severu sledil nekdanji rapalski meji do nekdanje tromeje med Italijo, Jugoslavijo in Avstrijo.

Južni del nekdanje rapalske meje je postal »notranja« italijanska pokrajinska meja, ki pa so jo še vedno nadzorovali.¹⁴²

Po kapitulaciji Italije septembra 1943 je celotno današnje slovensko ozemlje, ki je bilo pod Italijo, prešlo pod nemško oblast kot Operacijska cona za Jadransko primorje s sedežem.¹⁴³ Formalno je državna meja sicer še ostala, saj je na severu Italije nastala fašistična republika (t. i. Salojska republika), ki jo je vodil Mussolini, vanjo pa je še naprej spadala tudi Ljubljanska pokrajina.¹⁴⁴

Posebnost meje med Nemčijo in Italijo je bila meja v visokogorju. Zaradi težje prehodnosti, neposeljenosti in redkih poti je bila meja intenzivno zastražena predvsem na prelazih in sedlih, prek katerih so vodile poti in ceste (prelaz Vršič). V visokogorju še vedno najdemo mejne kamne ter ostanke ožičenosti sedel in prelazov.¹⁴⁵

(Za)varovanje meje

Novo okupacijske meje so predvsem Nemci sistematično utrdili in zastražili z minskimi polji, žičnatimi ograjami, stražnimi stolpi in bunkerji.¹⁴⁶ Za potrebe nadzora nad mejo so v mejnem pasu podrli vse stavbe¹⁴⁷ in izsekali gozd¹⁴⁸ približno 50 metrov na široko,

141 Repe, Zorn, Ajlec in Mikša, *Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi*, 19–22.

142 Prav tam.

143 Nartnik, Mikša, *Ostanki nemško-italijanske okupacijske meje na Polhograjskem*, 12.

144 Repe in Ajlec, *Okupacijske meje 1941–1945*, 24.

145 Arhiv projekta »Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meje v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva«. Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. Del novih izsledkov o tej tematiki sta avtorja tega prispevka predstavila v razstavi *Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi in minska polja. Življenje ob okupacijskih mejah v Sloveniji, 1941–1945*, ki je v spletnem okolju dostopna na <https://okupacijskemeje.si/exh01-ch08.html>.

146 Mikša in Zorn, *Rapalska meja*, 626.

147 Znana je zgodba na nemško-italijanski meji v Polhograjskem hribovju. Mejna komisija je načrtala mejo kar čez dvorišče domačije, kar bi pomenilo, da bi ob postavitvi meje podrli domačijo z gospodarskimi objekti vred. Domačini so ponoči mejo prestavili nižje pod domačijo in jo tako obvarovali pred rušenjem. Vir: Nartnik, Knez in Mikša, *Življenje Polhograjcev*, 102.

148 Lastnik je les lahko odstranil in ga porabil za lastne potrebe, če ga ni, so ga odstranili prisilni delavci za potrebe Nemcev. Več niso smeli zlagati na kupe, temveč so jih razmetali po čim večjem območju goloseka, da bi tudi na ta način zatrli rast podrastí. Intervju z Milanom Koširjem, 24. 10. 2015, posnetek intervjuja hrani Peter Mikša.

s čimer so omogočili boljši nadzor.¹⁴⁹ To so dosegli predvsem z uporabo prisilnega dela.¹⁵⁰ Stražni stolpi so bili visoki okrog 30 metrov in strateško postavljeni tako, da so pokrivali prostor med enim in drugim stražnim stolpom.¹⁵¹ Stolp je bil zgrajen iz štirih nosilnih drogov, ki so bili iz dvojnih debel, na vrhu pa je bilo približno 3 krat 3 metre veliko pokrito stražarsko mesto. Dostop do stražarskega mesta je bil po lestvi ali lesenih stopnicah. Poleg stolpa so zgradili še bunker in namestili telefonsko povezavo.¹⁵²

Za dodaten nadzor meje so tako Nemci kot Italijani poskrbeli z enotami, ki so bile nastanjene ob meji ter jo z obhodi redno preverjali. Meja je tako postala težko prehodna, mejni prehodi so bili redki, prehodi bodisi zaradi dela na njivah in travnikih bodisi zaradi nujnih opravkov pa zelo oteženi, mnogokrat odvisni od dobre volje stražarjev in obmejnih služb. Zato so bili ilegalni prehodi meje kljub velikemu tveganju in smrtih na minskih poljih pogosti.¹⁵³

Na mejnih prehodih so bila sestavni del žične ograje tudi velika železna vrata, ponekod pa zgolj lesena dvizna rampa. Na najbolj izpostavljenih mestih so postavili dva metra visoko pleteno ograjo, na vrhu katere je bila v treh vrstah bodeča žica. Za njo so po tleh položili dva do tri metre na široko zverženo bodečo žico, nato pa nekaj metrov na široko še pehotne mine. Mine je položila vojska, vse ostalo delo so opravili mobiliziranci.¹⁵⁴

Na vsakih 500 m so bile opozorilne table v velikosti 20 do 30 cm z grozečim napisom »Pozor! Smrtna nevarnost«. ¹⁵⁵ Do nesreč zaradi eksplozivnih teles je prihajajo že pri delavcih, ki so jih polagali.¹⁵⁶

Prav mine so predstavljale največjo nevarnost za krajevno prebivalstvo. Zaradi njih je bil ljudem otežen ali kar onemogočen prehod do njiv, gozdov, pot do trgovine, zdravnik ali cerkve pa se je znatno podaljšala. Tudi živina se ni mogla več pasti v obmejnem pasu.¹⁵⁷

149 Žico in mine so Nemci na bolj prehodnih mestih postavili tudi v visokogorju. Intervju z Antonom Hosnerjem, 15. 9. 2017, posnetek intervjuja hrani Peter Mikša.

150 ARS, AS 1602, š. 285, f. 297, Grenzsicherung an der deutsch-kroatischen Grenze, 20. 10. 1942; Bauarbeiten im Raume Rohitsch, Sattelbach und Matzelgebirge, 6. 10. 1942; ARS, AS 1602, š. 285, f. 297, Grenzsicherungszone, Hindernisbau und Bauten von Wachtürmen, 5. 3. 1943.

151 Siter, Reka Sotla kot okupacijska meja, 152.

152 Mikša in Zorn, Rapalska meja, 626.

153 Repe, Zorn, Ajlec in Mikša, *Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi*, 21.

154 Intervju z Albino Gobec, 12. 12. 2018, posnetek intervjuja hrani Peter Mikša.

155 ARS, AS 1602, f. 297, š. 285, Verdrahtung der kroatischen Grenze, 12. 10. 1942, 1–2.

156 Intervju z Emilom Kranjcem, 17. 10. 2017, posnetek intervjuja hrani Peter Mikša.

157 Intervju z Jožetom Hederihom, 24. 6. 2017, posnetek intervjuja hrani Peter Mikša; intervju z Brankom Mikšo, 12. 11. 2016, posnetek intervjuja hrani Peter Mikša; intervju z Štefko Ivić, 12. 11. 2016, posnetek intervjuja hrani Peter Mikša.

Italijansko-nemška meja na območju med Idrijo in Žirmi

Začetek vojne na Idrijskem in Žirovskem

Področje med Idrijo in Žirmi je razmejlila že rapalska meja, opisana v posebnem poglavju. Ob začetku druge svetovne vojne do prestopa meje ni prišlo takoj. So pa bili na Žirovskem dnevi ob napadu na Jugoslavijo precej nemirni. Na cvetno nedeljo, 6. aprila 1941, so zjutraj »prišli Žirovci k duhovnemu opravilu kot običajno, ob desetih pa je bila cerkev skoraj čisto prazna. Že okrog pol osme ure so začeli dirjati vojaki po cestah in potih vsekrižem. V nekaj minutah so bila so bila vsa pota zaprta, zaprta z železnimi bodičastimi jezdec, ob katerih so stale močne straže, malo višje je gori pa so bili vsi objekti in bunkerji polni vojaštva. Bilo je kakor pred hudim viharjem. Le nekaj starih ženic in otrok se je strahoma prikradlo ob desetih v cerkev.«¹⁵⁸ Istega dne popoldne so nekateri prebivalci že zapuščali kraj. Zaradi žične zapore poti na Fužinah so se morali tisti, ki so se umikali v smeri Škofje Loke, na pot odpraviti peš. Dan po napadu so se iz kraja umaknili tudi javni uradi. Razglašen pa je bil tudi umik prebivalstva v Dobrovo in Horjul.¹⁵⁹ Poleg tega je veljala zatemnitev, zvečer pa je »začelo pokati v hribih z obeh strani.«¹⁶⁰ Italijansko obstreljevanje Žirovskega Vrha, ki pa ni igralo večjega pomena, saj so se jugoslovanski vojaki umaknili, se je nadaljevalo tudi v naslednjih dneh.

Stanje v kraju je ob teh dogodkih Ivan Pečnik opredelil kot živčno vojno: »Strašno je bilo. Ljudje, zlasti ženske, so letali sem in tja in prenašali novice. Ena je bila hujša od druge. Vsaka jih je na novo zbegala. Izpraševali so eden drugega, kaj naj store, ali naj beže, naj se umaknejo, gozdove ali skrijejo v kleti ali naj kar čakajo.«¹⁶¹ Dodatno je strah povečalo tudi rušenje mostov, ki je potekalo 8. aprila 1941. Razstrelili so mostove na Fužinah,

158 Pečnik, *Vedno sem rad zidal*, 122.

159 Naglič, *Kratke žirovske*, 120.

160 Pečnik, *Vedno sem rad zidal*, 123.

161 Prav tam, 122.

železobetonski most proti Brekovicam, starovaški betonski most in tudi most čez Soro pri župnijski cerkvi. Razstrelitev slednjega je potekala takole: »Pontonirji so imeli vse pripravljeno in poročnik je dal znamenje. S strahovitim pokom je vrglo lesovje mostu navpično proti nebu. Grozovit smrdeč dim se je v trenutku dvignil in zakril pogled na most. Nad dimom v višini trideset metrov pa so leteli vse križem kakor klinčki osem do deset metrov dolgi hrastovi tramovi mostu, težki do tisoč kilogramov.«¹⁶²

Slika 12: Mostove so vojske rušile, da bi nasprotnikom otežile premike. Tako je jugoslovanska vojska 8. aprila 1941 porušila več mostov: most proti Brekovicam, most, ki je povezoval Stare Žiri s Staro in Novo vasjo ter mostove na Fužinah. Mostove je rušila tudi partizanska vojska. Na fotografiji je most v Žireh, ki ga je požgal Gorenjski odred leta 1943.

Bolj kot materialno škodo pa je rušenje mostov povzročilo, da je kraj izgubil večino povezav s sosednjimi kraji. Zato se je pred rušenjem mostov pričel splošen beg iz Žirov: »Vsa cesta in pot od Žirov skozi Novo vas in Račevo – skoro 2 uri v daljavo – je bila pola beguncev. Eni so se vozili, drugi hodili peš ali s kolesi. Prtljago so deloma naložili na vozove še več pa na ramena.«¹⁶³ Nekateri domov niso zapustili, Jakob Vončina se je tako skrival v jami, njegova kmetija je namreč ležala tik ob državni meji. Do Dobrove je prišlo malo Žirovcev, nekateri so se na poti ustavili pri znancih, po umiritvi razmer pa so se

162 Prav tam, 123.

163 Naglič, *Kratke žirovske*, 120.

ponovno vrnili v Žiri.¹⁶⁴ Za njihove zapuščene domove je skrbela vaška straža, ki je bila sestavljena 9. aprila 1941 v poslopju občinskega urada, dan kasneje pa je že prišla prve roparje. Krivci so namreč predstavljali hudo nevarnost za občinsko skladišče, ki je takrat premoglo 30.000 kg moke in koruze.¹⁶⁵

Izpraznjeni kraj so Italijani 11. aprila 1941 zavzeli brez boja. Ob deseti uri so se pomaknili od Osojnice proti Žirem in s pomočjo brun, ki so jih vrgli čez Soro, vkorakali tudi v Staro vas in Račevo. Sledili so jim artilerija, topovi in vozovi.¹⁶⁶ Italijanska vojska je zasedla pomembnejše stavbe v kraju,¹⁶⁷ glavni urad so vzpostavili v šolskem poslopju nasproti župnišča.¹⁶⁸ Po njihovem prihodu se je na domove pričelo vračati prebivalstvo,¹⁶⁹ ki je moralo prevzeti skrb za italijansko vojsko. V nasprotju z nemško okupacijo je bila italijanska okupacija milejša (učitelji so še vedno lahko poučevali, v kraju je ostal tudi duhovnik), posledično je v spominih Vinka Govekarja moč zaznati podcenjevanje: »*Ko so prišli Italijani v Žiri, se nam je zdelo, kot bi bili ti vojaki šolarji. Bili so namreč majhni in drobni, le redki med njimi so bili postavnejši.*«¹⁷⁰ Podobno jih je opisal tudi župnik Ivan Pečnik, njegov zapis pa razkriva, zakaj se je med Žirovci za italijansko vojsko uporabljala besedna zveza *kurja vojska*: »*Mehkega srca in čustveno zelo občutljivi so ti novi ,letoviščarji'. Ob prihodu na veliki petek so si privoščili nakradenih kokoši. Po procesiji na veliko soboto pa jih je prišla cela množica in me ustavijo pred cerkvijo. ,Kradli smo kokoši. Jutri je velika noč – pasqua – bi radi k obhajilu. Prosim, da nas spoveste.‘ Spovedoval sem dolgo v noč.*«¹⁷¹

164 Prav tam.

165 Pečnik, *Vedno sem rad zidal*, 124.

166 Prav tam, 125.

167 Prav tam, 126.

168 Prav tam, 125–126.

169 Govekar, *Kronistični zapis I*, 12.

170 Prav tam, 12.

171 Pečnik, *Vedno sem rad zidal*, 125–126.

Slika 13: Italijanski vojaki so se udeleževali verskih obredov v okupiranih krajih. V Žireh so se tako 13. aprila 1941 skupaj z domačini udeležili velikonočne maše v polni vojaški opremi. Na fotografiji italijanski vojaki prejemajo obhajilo na Vrhniki.

Žirovska izkušnja z nemško okupacijo

V nasprotju z Idrijo, ki je fašistični pritisk čutila od začetka dvajsetih let do leta 1943, so Žiri po delitvi ozemlja pristale v nemški okupacijski coni. Nekateri prebivalci so si tega zaradi slednjega, slabih izkušenj z Italijani v obdobju med obema vojnoma in videnja nemške države kot bolj gospodarsko razvite želeli. Za slednje so zaprosili tudi pri nemškem uradu v Gorenji vasi¹⁷² in na Fužinah, deputacije pa so pošiljali tudi v Škofjo Loko. Posledično so bili nekateri ob odločitvi, da Žiri pripadejo Nemčiji, navdušeni. Na dan njihovega prihoda, 27. aprila 1941, jih je zato »šla množica Žirovcev sprejet ter so jih v procesiji spremili do Žirov, noseč pred njimi rdečo zastavo s kljukastim križem.«¹⁷³

172 Čeplak, Narodnoosvobodilna borba na Žirovskem, 55.

173 Arhiv Župnije Žiri, Pečnik, *Kronika župnije Žiri 1900–1941*, 189.

Slika 14: Na fotografiji je prva stran brošure *Wir bauen auf*, ki jo je izdala NSDAP. V njej so predstavljene dejavnosti NSV, ki jih je izvajala na Gorenjskem: skrb za onemogle in siromašne, vzpostavitev postaj Mati in otrok in materinskega okrevališča, varstvo otrok v vrtcih ter mladinskih domovih. Tudi to je bilo eden od razlogov, da so si nekateri Žirovci želeli, da bi jih namesto Italijanov okupirali Nemci.

V Žiri je prišlo okoli 30 nemških financerjev ter žandarjev.¹⁷⁴ Naselili so se v prosvetnem domu ter ljudski šoli, za njihovo oskrbo pa je bilo zadolženo prebivalstvo samo (odstopiti so morali postelje, posteljnino itd.).¹⁷⁵ Finančna straža je imela svojo izpostavo v šolskem poslopju,¹⁷⁶ nekdam dni po prevzemu oblasti pa so v novem župnišču vzpostavili žandarmerijsko postajo.¹⁷⁷ Takoj ob prihodu pa so pričeli uvajati trdo okupacijsko politiko.

Obravnavana območja, ki so spadala v nemško okupacijsko cono, so bila kmalu po prihodu Nemcev soočena z njihovo raznarodovalno politiko, ki je bila vidna na različnih področjih. To lahko opazujemo na primeru Žirov, ki so po nemški okupaciji upravno spadale v kranjski okraj, Ivan Seljak, ki je občino vodil že v letih pred drugo svetovno vojno, je sicer župansko funkcijo obdržal, v kraju pa je pričel veljati strog okupacijski

174 Čeplak, *Narodnoosvobodilna borba na Žirovskem*, 55.

175 Stanonik, *Žiri na meji*, 87.

176 Pečnik, *Vedno sem rad zidal*, 126.

177 Prav tam, 127.

režim, ki je vključeval izobešanje nemških zastav,¹⁷⁸ zamenjavo slovenskih napisov z nemškimi,¹⁷⁹ ponemčenje osebnih in krajevnih imen¹⁸⁰ in uvedbo nemškega šolstva.¹⁸¹ Slednje v času italijanske okupacije ni bilo prekinjeno, ko pa so kraj zasedli Nemci, je bila šola prekinjena po nekaj dneh, sledil pa je popis prebivalstva,¹⁸² pri katerem so morali sodelovati tudi učitelji,¹⁸³ in sicer kot pisarji, ki so »popisali vse rodbinske podatke, glavna komisija pa je bila na drugem koncu. Štela je kakih 6 članov. To so bili gestapovci, dva oficirja, poveljnik žandarmerije, v beli halji je bil baje nemški zdravnik, /.../«¹⁸⁴ Za lažjo evidenco so prebivalstvo opisali z dvema ocenama. Politična ocena je imela 5 stopenj. Tisti z oznako 1 (vodilno nemški) so bili novi oblasti najbolj naklonjeni, tisti z oznako 5 (vodilno sovražen Nemcem) pa so predstavljali okupatorjem največjo oviro. Prebivalstvu so dodelili tudi rasno oceno I–IV. I in II sta pomenili čisto ter pretežno nordijsko raso, III in IV pa manj izravnane ter neizravnane mešance (osebe z neevropskimi značilnostmi).¹⁸⁵ Na podlagi zbranih podatkov in ocen so oblikovali seznam oseb za deportacijo, ki je v nemški okupacijski coni potekala v dveh valovih.¹⁸⁶ V Žireh je prvi val zajel duhovnika ter učitelje: »26. maja je bil aretiran župnik Ivan Pečnik, naslednji dan učitelj Stane Štrukelj in mesar Andrej Demšar. Nekaj dni kasneje so Nemci aretirali Bena Gabrovca in Cirila Justina. Aretirani so bili tudi jugoslovanski finančni stražniki.«¹⁸⁷ V drugem valu so bile družine, ki so jih izselili v Srbijo: »Karla Berčiča z ženo, štiričlansko družino Toneta Bizjaka, učiteljico Marijo Breznik, tričlansko družino Vinka Demšarja, šest članov družine Janka Erznožnika, štiri člane družine Edija Hribernika, družine Marjana Mačka, Janeza Oblaka, Alojza Podobnika, Franca Seljaka ter družine Maksa Tušarja in Franca Tuška.«¹⁸⁸ Nekateri učitelji so se izselitvam izognili s prebegom v Ljubljansko pokrajino.¹⁸⁹

Do izselitev je prihajalo tudi po letu 1941. 28. januarja 1943 so npr. načrtovali izselitev 18 družin, ki so imele člane v NOV (narodnoosvobodilni vojski). Tega dne je nemška policija iz Škofje Loke prišla z avtobusi. Izseliti jim je uspelo samo dve družini (družina Venclja Pivka, družina Martina Dolinarja), ostalih niso našli.¹⁹⁰ Ponovno so s

178 Intervju s Tonetom Rupnikom, december 2018, posnetek pogovora hrani Maja Vehar.

179 Govekar, Kronistični zapis I, 12.

180 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 41, a. e. B-I-1-1, Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der besetzten Gebieten Karntens und Krains.

181 SI ZAL ŠKL, 0405, Osnovna šola Žiri, šk. 1, 5, a. e. 5-11, Kronika Osnovne šole Žiri.

182 Košenina, Nacistična raznarodovalna politika, 19.

183 SI ZAL ŠKL, 0405, Osnovna šola Žiri, šk. 1, 5, a. e. 10, Kronika Osnovne šole Žiri.

184 Govekar, Kronistični zapis I, 13.

185 Košenina, Nacistična raznarodovalna politika, 19.

186 Stanonik, Štiri matere ena ljubezen: Zgodbe neke družine, 42.

187 Čeplak, *Narodnoosvobodilna borba na Žirovskem*, 55.

188 Prav tam, 55.

189 SI ZAL ŠKL, 0405, Osnovna šola Žiri, šk. 1, 5, a. e. 10, Kronika Osnovne šole Žiri.

190 Mrovlje, Selitev se je sprevrgla v zločin, 76.

selitvijo poskušali 14. aprila 1943, ko so bile izseljene družina Matevža Govekarja, Balčkova družina ter Kočarjeva mama.¹⁹¹ Žirovci so izgnanstvo večinoma preživeli v Srbiji, kamor so jih prek Ljubljane poslali iz šentviških Škofovskih zavodov.¹⁹² Nekaj jih je bilo izgnanih tudi v NDH¹⁹³ in v taborišča.¹⁹⁴ Domove izgnanih so zapečatili ter na vrata pritrtili napis: »Zaplenjeno v korist Velike Nemčije za pospeševanje nemštva.«¹⁹⁵

Popisu in izselitvam so sledili drugi ukrepi. Eden od njih je bilo nemško šolstvo. Pouk je bil prekinjen vse do 4. septembra 1941, ko je z njim v šestih razredih pričelo nemško učiteljstvo, ki pa razen upravnika ni bilo strokovno izobraženo.¹⁹⁶ Pouk je potekal v nemščini, s poudarkom na učenju jezika, petju in športni vzgoji. Učenci so sprva šolo sprejeli dobro, k temu so pripomogle tudi aktivnosti šole: »Pač pa je znala nemška šola pritegniti mladino s tem, da je dobila za Miklavža slaščice. Božiček je obdaroval slehernega učenca z igračami. Tudi igrače, punčke so uporabljali pri pouku, samo da bi otroke za stvar bolj zainteresirali.«¹⁹⁷ Kljub temu pa navdušenje ni trajalo dolgo. Temu je botroval predvsem nespoštljiv in grob nemški pristop: »Otroci niso razumeli učiteljev Nemcev. Rekli so, da imajo učitelja za nekak radio v razredu, ki poje samemu sebi. Zato so bili tudi uspehi zelo slabi.«¹⁹⁸ Šolanje so oteževale tudi same razmere, zaradi katerih je pouk že v letu 1942 potekal neredno.¹⁹⁹ Občasno so v znak odpora pouk prekinjali oz. neobiskovali tudi učenci sami.²⁰⁰ Poleg otrok so bili učenju nemščine podvrženi tudi odrasli, zanje so namreč organizirali tečaje nemščine, ki so jih oglaševali z različnimi plakati.²⁰¹ S tečaji in uvajanjem nemščine v javno življenje (npr. urade) in šoli so nameravali doseči cilj, da bodo v roku štirih let vsi govorili nemško.²⁰² Jezikovni pritisk je bil viden tudi v naseljih, ki so z okupacijo padle v Ljubljansko pokrajino. Za otroke iz italijanskega dela Brekovic so npr. pri Jureču leta 1942 organizirali italijansko-slovensko šolo.²⁰³

191 Prav tam, 77.

192 Blaznik, *Bolje lačen v miru kot sit v vojni in strahu*, 148–180.

193 Stanonik, Štiri matere ena ljubezen: Zgodbe neke družine, 43.

194 Pivk, Spomini na januar, 193–195; Zadnik, *Naši spomini*, 208, 217.

195 Govekar, Kronistični zapis I, 14.

196 Učitelji so stanovali v Justinovi hiši. SI ZAL ŠKL, 0405, Osnovna šola Žiri, šk. 1, 5, a. e. 10, Kronika Osnovne šole Žiri.

197 SI ZAL ŠKL, 0405, Osnovna šola Žiri, šk. 1, 5, a. e. 11, Kronika Osnovne šole Žiri.

198 SI ZAL ŠKL, 0405, Osnovna šola Žiri, šk. 1, 5, a. e. 11, Kronika Osnovne šole Žiri.

199 SI ZAL ŠKL, 0405, Osnovna šola Žiri, šk. 1, 5, a. e. 12, Kronika Osnovne šole Žiri.

200 Zajc, Žirovski pionirji v NOB, 82.

201 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 44, a. e. C-VI-25, plakat Wer deutsch spricht, bekennt sich zum mächtigsten Volk Europas!

202 Ferenc, *Okupacijski sistemi I*, 75.

203 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 3, a. e. B-Brekovice.

Slika 15: Nemški okupator je predvideval, da bi v roku štirih let vsi govorili nemško. Tako so se morali tečajev nemščine udeleževati tudi odrasli. Na fotografiji je plakat, ki je poudarjal pomen znanja nemškega jezika.

Nemška okupacija je vplivala tudi na gospodarstvo.²⁰⁴ Med bolj izstopajočimi na Žirovskem je bilo čevljarstvo, ki se je z izdelovanjem čevljev za zunanje delo razmahnilo v dvajsetih letih 20. stoletja, kar je omogočila tudi Strojarna, ki so jo zaradi pomanjkanja dobrega usnja ustanovili leta 1921.²⁰⁵ Z nastopom krize v tridesetih letih se je 79 čevljarjev pričelo povezovati. Konkurenco sta bila brez povezovanja sposobna vzdrževati le Anton Gantar (Nova vas) ter Ivan Zajc (Dobračeva, Stara vas).²⁰⁶ Ostali so se tudi zaradi Peka in Bate morali združiti, nastale so Postolarska zadruga v Stari vasi, Sora, Produktivna čišmarska

204 Več o tem v: Ferenc, *Okupacijski sistemi III*.

205 Stanonik, *Razvoj čevljarstva*, 27.

206 Prav tam, 28.

zadruga, Čevljarsko gospodarska zadruga). Med vojno so se ohranile vse zgoraj navedene, poleg njih pa sta bili aktivni še Gantarjeva ter Zajčeva delavnica.²⁰⁷ Čevljarji, drugi obrtniki in tudi kmetje pa so morali del svojih pridelkov in izdelkov nameniti vojski.²⁰⁸

Slika 16: Tako kot v času nemške okupacije sta tudi po osvoboditvi potekala mobilizacija in zbiranje sredstev za vojsko, tokrat partizansko. Na fotografiji so čevlji, ki jih je Prešernova brigada zaplenila januarja 1944 pri Zajcu v Žireh.

Poleg tega je bil eden od ukrepov tudi vpoklic v nemško vojsko. Pred mobilizacijo so leta 1942 pripravili shod moških, rojenih v letih 1923–1932. Mesto zbiranja im. apel je bilo na travniku na Dobračevi.²⁰⁹ Na apelu so se zbirali ob nedeljah, kar ni bilo pogosto, saj so bili vsi zajeti letniki mobilizirani. Dva med njimi se pozivu nista odzvala – eden je odšel v partizane, drugi se je celo vojno skrival v mlinu in vojno preživel. Ostali (okoli 40) pa so se 13. januarja 1943 zbrali pred župniščem in se z dvema avtobusoma odpeljali

207 Porenta, Tita. »Žirovsko čevljarstvo na razstavi v Stari šoli.« *Žirovski občasnik*, XXXIII/42, 82.

208 Več o tem v: Ferenc, *Okupacijski sistemi III*.

209 Mrlak, Spomini mobiliziranca, 9.

proti Škofji Loki in nato Kranju. 25 jih je življenje v nemški vojski izgubilo.²¹⁰ Zaradi rapalske meje so prebivalci iz okolice Žirov bili vpoklicani tudi v italijansko vojsko. Iz Ledin je tako npr. odšlo 18 fantov.²¹¹ Znana je ena žrtev: Janez Mohorič iz Osojnice. Po vrnitvi iz italijanske vojske je 21. 5. 1942 umrl doma zaradi posledic vojne.²¹² Poleg mobilizacije v vojsko pa so oblasti v Žireh zbrale 90 delavcev, ki so morali avgusta 1942 oditi v Brežice, kjer so utrjevali mejo z NDH in gradili žične ovire.²¹³

Gospodarstvo in vsakdanje življenje so poleg oddaje izdelkov in mobilizacije v nemško vojsko prizadeli tudi drugi ukrepi, npr. zaplembe prevoznih sredstev ter prekinitev prometnih povezav, odprta je bila samo tista proti Škofji Loki, in javnega prometa. Pred vojno je bilo v Žireh sicer glavno prevozno sredstvo kolo.²¹⁴ Nekateri pa so si že lahko privoščili tudi avtomobil. Pred vojno je imel v Žireh dva avtomobila zdravnik Ernest Demšar. 11. decembra 1938 pa ga je v Žiri pripeljal tudi župnik Pečnik, čeprav je izpit opravil šele 1. 2. 1939.²¹⁵ V monografiji *Promet na Žirovskem* pa lahko preberemo, da je bilo v Žireh pred drugo svetovno vojno deset osebnih avtomobilov. Poleg zdravnika in župnika so ga imeli še avtoprevoznik Jakob Poljanšek, pek za dostavo kruha v Rovte, mizarski mojster Franc Potočnik, gostilničar Vinko Demšar, trgovec Janko Erznožnik in čevljarji Ivan Zajc, Tone Gantar, Nace Naglič.²¹⁶ Obiskovanje drugih krajev pa je večini prebivalstva omogočal javni promet, in sicer Avtobusno podjetje Jože Poljanšek, ki je imelo pred vojno v lasti osebni avtomobil ter osem avtobusov (zadnji je bil kupljen 1. 4. 1941). Med vojno so bile avtobusne povezave prekinjene, prevozna sredstva pa zaplenjena – Dva avtobusa je mobilizirala jugoslovanska vojska, ostale so zasegli nemški okupatorji.²¹⁷ Kot navaja šolsko poročilo iz Brekovic so bila zaplenjena tudi kolesa.²¹⁸ Poleg omenjenih ukrepov je veljal še strog obmejni režim, policijska ura, zatemnitev, prepoved prostega gibanja med kraji in izgon duhovnika.²¹⁹ Slednjega je najpogosteje za nujne stvari (krst, pogreb) nadomeščal Rudolf Besel, nemški pater iz Škofje Loke.²²⁰ Kljub temu so se pogrebi pogosto vršili brez duhovnika, v njegovi odsotnosti pa jih je vodil cerkovnik Janez Filipič. Grobove je nato naknadno blagoslovil nemški duhovnik, ko je obiskal kraj.²²¹ Zaradi pomanjkanja ter nevarnosti so pokojnika lahko pokopali brez krste ter ponoči. Primer takšnega pogreba je opisal Viki

210 Prav tam, 11.

211 Čadež, *Breza, brezno, Breznica*, 137.

212 Zajec, *Vse žrtve druge svetovne vojne med Žirovci*, 25.

213 Govekar, *Kronistični zapis I*, 26.

214 Stanonik, *Promet na Žirovskem*, 52.

215 Prav tam, 116.

216 Prav tam, 53.

217 Prav tam, 72.

218 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 3, a. e. B-Brekovice.

219 Prav tam.

220 Jereb, *Bogastvo in beda ljudi ali božji otroci v Žireh*, 82.

221 Zajec, *Ob 120-letnici*, 102.

Žakelj: »Nekoč so ponoči pripeljali dva partizana, ki sta padla na Žirovskem Vrhu. Zbudili so strica Anžona Primožiča, grobarja, on pa njega, da je šel z njimi za stražo na pokopališče na Dobračevo, kjer so ju pokopali v skupni grob. Viki je stražil pri cerkvi, da bi jih opozoril z lučjo, če bi opazil kaj sumljivega.«²²²

Med ukrepe okupatorja, ki je želel slovenski narod izbrisati, je sodilo tudi delovanje na kulturnem področju. Slovenska društva so bila ukinjena in razlaščena.²²³ Zaplenjene so bile tudi knjige. Prebivalci so morali po ukazu knjige oddati na žandarmeriji, do tega ni prišlo, so jih zaplenili. Zaplenili so tudi knjige sokolske knjižnice (okoli 700 enot gradiva)²²⁴ in knjižnice Marijine družbe in šole, ki sta imeli skupaj okoli 500 enot gradiva.²²⁵ Knjige so nemške oblasti sežgale pred župniščem ali na sokolskem telovadišču.²²⁶ Nekatero pa so odpeljali na postajo gestapa v Škofjo Loko.²²⁷ Požigu je ubežala knjižnica prosvetnega društva. Za ohranitev knjig sta bila zaslužna Peter Naglič ter Janez Pagon.²²⁸ Knjige so vojno preživele skrite pri Ani Primožič. Po vojni so postale osnova za novo knjižnico.²²⁹

Poleg knjižnic so Nemci uničili tudi gledališko opremo sokolskega in prosvetnega društva.²³⁰ Prekinili pa so tudi delovanje kinematografa, in sicer najverjetneje leta 1943. Njegovo opremo so zaplenili in jo uporabljali za predvajanje lastnih umetniških in dokumentarnih filmov.²³¹ Za propagando so skrbeli tudi z nemškim časopisjem ter nemškimi organizacijami. Mnogi odrasli so se zaradi strahu včlanili v Koroško domovinsko zvezo že ob popisu prebivalstva.²³² Otroci in mladina pa so bili v šoli nagovorjeni k vstopu v organizacijo Hitlerjeva mladina, ki je imela svojo izpostavo na Dobračevi.²³³ Poleg organizacij in občil pa je bil svojevrsten način propagande tudi zemljevid, ki so ga postavili pred Primožičevo hišo. Na slednjem so z vrstico označevali, kako daleč v Sovjetsko zvezo je že prodrla nemška armada. Ob zemljevidu so mesto našli tudi propagandni letaki, ki so govorili o uničenju Rdeče armade.²³⁴ Izvajanje ukrepov je nadzorovalo tudi 500 mladih Nemcev iz SA, ki so se julija 1942 naselili po hišah v Žireh in na Dobračevi.²³⁵

222 Filipič idr., *Ti si mene naučila brati*, 55.

223 Govekar, Kronistični zapis I, 13; Intervju s Tonetom Rupnikom, december 2018, posnetek pogovora hrani Maja Vehar.

224 Jan, *Od osvoboditve do Svobode*, 31.

225 Čeplak, *Narodnoosvobodilna borba*, 55.

226 Jan, *Od osvoboditve do Svobode*, 31.

227 Govekar, Kronistični zapis I, 12.

228 Naglič, *Na Žirovskem nekoč*, 108.

229 Prav tam, 109.

230 Govekar, Kronistični zapis I, 12.

231 Jan, *Od osvoboditve do Svobode*, 32.

232 Govekar, Kronistični zapis I, 13.

233 Intervju s Tonetom Rupnikom, december 2018, posnetek pogovora hrani Maja Vehar.

234 Govekar, Kronistični zapis 1, 23–24.

235 Prav tam, 25.

Nenazadnje je treba omeniti, da je okupacija vplivala tudi na zdravstveno oskrbo v kraju. Žiri so namreč med vojno izgubile zdravnika dr. Ernesta Demšarja. Ta je v letih pred vojno poskušal dvigniti nivo zdravniške oskrbe v kraju. Njegova ordinacija je bila med bolje opremljenimi na Slovenskem, saj je premogla dva rentgenska aparata, elektrokardiograf, mikroskop, zobotehnični laboratorij ter lekarniške pripomočke. Po prihodu Nemcev je bil omenjeni zdravnik naprej poslan v Škofjo Loko, nato v Begunje, nazadnje pa v Dachau. Iz slednjega se mu je sicer uspelo vrniti,²³⁶ kasneje pa je bil kot talec ustreljen pod Goropekami.²³⁷ V času njegove odsotnosti ga je nadomestil zdravnik Viktor Volčjak, ki pa se je leta 1943 vključil v partizansko zdravstvo²³⁸ in bil eden od pobudnikov ustanovitve bolnice Franja.²³⁹ Z njegovim odhodom in smrtjo Ernesta Demšarja so Žiri ostale brez zdravniške oskrbe, in sicer vse do 9. julija 1945, ko je zdravniško službo v kraju nastopil Karel Bernik.²⁴⁰

Slika 17: Prebivalstvo se je v zadnjih letih vojne vedno bolj srečevalo z odkritim nasiljem. 12. septembra 1944 so tako v Mršaku četniki in domobranci z Vrha Svetih Treh Kraljev ustrelili pet zajetih talcev, med njimi tudi zdravnika Ernesta Demšarja. Izbrana fotografija prikazuje umivanje pokojnika, preden so ga položili v krsto.

236 Zajec, *Vse žrtve*, 28.

237 Kokalj, *Tako smo se zdravili*, 34–35.

238 Prav tam, 41.

239 Naglič, *Žirovska leta doktorja*, 125–126.

240 Kokalj, *Tako smo se zdravili*, 42.

Raznarodovalni ukrepi okupatorja so tudi na Žirovskem povzročili, da se je del prebivalstva vključil v narodnoosvobodilno gibanje. Sprva je šlo za zbiranje orožja ter opreme, v poletnih mesecih pa je delo privržencev OF dobivalo vedno bolj organizirano obliko. Septembra 1941 so ustanovili prvi odbor OF za Žiri, decembra pa so se partizanski vojski pridružili prvi Žirovci.²⁴¹ Partizanske enote so se nato nahajale na različnih lokacijah v Žireh in okolici.²⁴² Zaradi meje se je odpor koncentriral v Žirovskem Vrhu, ob vznožju so bile v nekaterih hišah javke (npr. konec Plastuhove grape, zadnja hiša v Novi vasi, pri Mrlaku). V letih 1944 ter 1945 pa se je center delovanja NOB zaradi pritiska domobrancev iz Šentjošta ter Vrha Svetih Treh Kraljev preselil na levi breg Sore: Ledinica, Jarčja dolina, Koprivnik.²⁴³

Vedno večji pritisk partizanskih enot je Nemce spodbujal k represivnemu ravnanju in razkazovanju vojaške moči. Tako so npr. ob aretaciji nekaterih članov NOB 3. avgusta 1942 v kraj pripeljali tudi prvi večji bojni tank.²⁴⁴ Partizanska prisotnost pa je okupatorje spodbudila tudi k utrjevanju kraja. Odločili so se utrditi staro in novo župnišče ter sokolski dom. Pritlična okna so zazidali ter stavbe obložili z vrečami peska in pripravili strelne line.²⁴⁵ Zaradi napadov na nemške avtomobile so »odredili, da morajo prebivalci ob cesti posekati vse grmovje v širini 50 m.«²⁴⁶ Nadzoru prebivalstva pa so služili hišni listi, na katerih so bili vpisani vsi stanujoči v hiši.²⁴⁷

Do odločilnih spopadov med nemško in partizansko vojsko je prišlo oktobra 1943, ko se je Operativni štab za zahodno Slovenijo odločil za napad na nemške postojanke, ki so se nahajale v bližini nemško-italijanske meje. Med njimi so bile tudi tri v Žireh, ki so tako bile vključene v prvo fazo operacij enot XXXI. divizije.²⁴⁸ 20. oktobra 1943 je enotam Vojkove brigade uspelo prodreti do Fužin. Ker se je Nemcem s partizanskim prevzemom oblasti v nekaterih krajih zapirala povezava proti Škofji Loki, so se odločili za umik iz Žirov.²⁴⁹ Do 22. oktobra 1943 so za odhod že pripravili opremo ter zaplenjeno obutev in material.²⁵⁰ Dogodek v svojih spominih opisuje Marija Demšar, žena Franca Demšarja, lastnika čevljarskega podjetja Sora: »Prišla je dolga kolona tovornjakov, polno vojakov, pred vsako delavnico jih je nekaj obstalo. Začeli so nakladati usnje, čevlje, vso

241 Jan, Osvoboditev Žirov, 124.

242 Pri Mrlaku se je npr. nahajala kurirska postaja. SI ZAL ŠKL, 0376, Marijan Masterl, šk. 4, a. e. 217–220, Kurirska postaja pri Mrlaku.

243 Govekar, Kronistični zapis I–III.

244 Govekar, Kronistični zapis I, 26.

245 Prav tam, 22.

246 Govekar, *Kronistični zapis I*, 24.

247 Prav tam, 22.

248 Jan, Osvoboditev Žirov, 126; več v: Petelin, *Enaintrideseta divizija*.

249 Jan, Osvoboditev Žirov, 126.

250 Prav tam, 126.

*robo, tako dolgo, da so bili prostori prazni, nato odpeljali.*²⁵¹ Nekaterim je uspelo material skriti s pomočjo zidarskega mojstra Gabrijela Velikonje.²⁵²

Nemci se, kljub temu da so jim na pomoč iz Škofje Loke poslali pehoto, dva tanka ter hitrostrelni top,²⁵³ zaradi pritiska Vojkove brigade niso mogli umakniti.²⁵⁴ Noč so preživel v Bahačevi hiši, naslednjega dne pa so zajeli osem talcev, kar jim je omogočilo, da so se okoli tretje ure popoldne lahko umaknili iz Žirov na Trebijo.²⁵⁵ S seboj so odpeljali za 20 vozil obutve (prek 1000 parov čevljev), materiala,²⁵⁶ strojev in živil.²⁵⁷ Po nemškem odhodu se je tu izraziteje razvnela državljanska vojna. Nemške enote so novembra istega leta z ofenzivo poskušale pridobiti osvobojeno ozemlje nazaj v sodelovanju z okoliškimi domobranskimi enotami.²⁵⁸

Žiri so po umiku Nemcev postale del osvobojenega ozemlja. 24. oktobra 1943 je bil ustanovljen narodnoosvobodilni odbor za območje upravne občine Žiri – prvi takšnega tipa na Gorenjskem.²⁵⁹ 25. oktobra 1943 je imel NOO Žiri prvo sejo, izvoljen je bil prvi predsednik, Jože Košir. Novembra 1944 pa so v Žireh z zamudo izvedli volitve.²⁶⁰ Kraj je z menjavo oblasti doživel kar nekaj sprememb. Nove oblasti so februarja 1944 ukazale požgati javna poslopja,²⁶¹ v katerih se je odvijala večina kulturnega, prosvetnega in upravnega dogajanja.²⁶² To so bili: sokolski dom, prosvetni dom, občinski dom, novo in staro župnišče, mežnarinja, carinarnica, graničarska karavla in šolsko poslopje.²⁶³

Rušenje omenjenih stavb je negativno vplivalo na javno življenje kraja. Predstavljalo oviro tudi za slovensko šolstvo, ki se je obnovilo spomladi leta 1944.²⁶⁴ Po partizanskem prevzemu oblasti so se namreč vzpostavile partizanske šole,²⁶⁵ ki so bile organizirane po posameznih hišah, in sicer na Selu pri Modrjanovcu, v Žireh pri Mrovcu, v Starih Žireh pri Lipetu in v Poljanskovi hiši, v Stara vasi pri Bahaču v gostilni in pri Muhovcovem

251 Demšar, *Moje življenje*, 25.

252 Velikonja, *Zidarski mojster Gabrijel*, 114.

253 Govekar, *Kronistični zapis II*, 38.

254 Jan, *Osvoboditev Žirov*, 126.

255 Prav tam, 128.

256 Govekar, *Kronistični zapis II*, 38.

257 SI ZAL ŠKL, 0405, Osnovna šola Žiri, šk. 1, 5, a. e. 15, *Kronika Osnovne šole Žiri*.

258 Čeplak, *Narodnoosvobodilna borba*, 59.

259 Jan, *Osvoboditev Žirov*, 128.

260 Podobnik, *Žirovski župani*, 70.

261 Govekar, *Kronistični zapis III*, 15.

262 Filipič idr., *Ti si mene naučila brati*, 44.

263 SI ZAL ŠKL, 0405, Osnovna šola Žiri, šk. 1, 5, a. e. 12, *Kronika Osnovne šole Žiri*; Govekar, *Kronistični zapis III*, 15.

264 Šole so se nahajale na Selu (pri Modrjanovcu), v Žireh (pri Mrovcu, pri Lipetu, v Poljanskovi hiši), v Stari vasi (pri Bahaču v gostilni, pri Muhovcovem Jožetu) in Novi vasi (pri Kreku v pekariji). Filipič idr., *Ti si mene naučila brati*, 44.

265 SI ZAL ŠKL, 0405, Osnovna šola Žiri, šk. 1, 5, a. e. 12, *Kronika Osnovne šole Žiri*.

Jožetu ter v Novi vasi pri Kreku v pekariji.²⁶⁶ Iz naštetega je razvidno, da poslopja prvotno niso bila namenjena poučevanju. Opremo so si tako morali učenci priskrbeti sami. Učiteljic je bilo sedem, učencev pa 317–340 učencev (odvisno od letnega časa).²⁶⁷ Največ učencev so imele jeseni 1944, ko jih je bilo 339.²⁶⁸ Marija Gantar v svojih spominih piše, da je partizansko šolo na Dobračevi pri Potočnikovih obiskovalo 6–10 otrok, ki so jih poučevala starejša dekleta. Sama je bila pri 4 letih premlada, da bi se pouka udeleževala aktivno. Z opazovanjem skupine pa se je pri štirih letih naučila brati.²⁶⁹ Obiskovanje partizanske šole je bilo tudi nevarno. Tako lahko v spominih preberemo več opisov nevarnosti, ki so jih v času šole izkusili učenci – v enem od opisanih primerov so se npr. pred vojaki skupaj z učiteljico skrivali v podmostnih križih.²⁷⁰

Poleg šolstva je bil delno obnovljen tudi javni prevoz – 22. 10. 1943 je komanda idrijskega vojnega področja uvedla »redno prometno povezavo s tovornjaki na poti Cerkno–Žiri.«²⁷¹ V kraju se je pričelo tudi organizirano delovanje različnih organizacij. Mladi so se npr. po pouku pričeli organizirati kot pionirji (11–14 let) v okviru NOB. Po osvoboditvi so mnogi postali aktivni člani NOB (kurirji, aktivisti, obveščevalci, partizani, ilegalci).²⁷² Poleg patriotskih dejavnosti pa so pripravljali tudi takšne s kulturno vsebino (petje, recitacije, skeči, glasbene točke).²⁷³ Starejši so se od leta 1943 lahko vključili tudi v ZSM ter SKOJ, katerega osnovna naloga je bila, »da po vaseh organizira vse mlade in jih vključi v mladinsko organizacijo.«²⁷⁴ Poleg tega je delovala tudi AFŽ, ustanovljen pa je bil tudi žirovski odbor Rdečega križa, ki se je razdrobil po posameznih naseljih. Tako se Slavka Jereb spominja, »kako so ustanovili odbor RK za Novo vas, Račevo in del Žirovskega Vrba, kar v njihovi kuhinji.«²⁷⁵ Sprva so bile v organizacijo včlanjene predvsem ženske, po vojni pa so se jim pridružili tudi moški.²⁷⁶

V težkem položaju so bili po vojni obrtniki, predvsem čevljarji, saj so po odhodu Nemcev ostali brez strojev in materiala,²⁷⁷ pestila pa jih je tudi dilema, kateremu akterju v vojni ponuditi svoje usluge. Nekateri med njimi so že pred osvoboditvijo na tajnih lokacijah vodili partizanske čevljarne. Poleg obutve sta npr. v letih 1942–1943 Pavle Zajc in Nace Naglič izdelovala tudi druge nujne potrebščine za partizansko vojsko. Po

266 Filipič idr., *Ti si mene naučila brati*, 44.

267 Jan, *Partizansko šolstvo*, 23.

268 Filipič idr., *Ti si mene naučila brati*, 43.

269 Gantar, *Moje pesmi niso sanje*, 179.

270 Filipič idr., *Ti si mene naučila brati*, 51.

271 Stanonik, *Promet na Žirovskem*, 72.

272 Zajc, *Žirovski pionirji*, 83.

273 Prav tam, 88.

274 Mrovlje, *Mladinska organizacija in SKOJ*, 115.

275 Kokalj, *Delovanje nekaterih društev*, 67.

276 Prav tam.

277 Porenta, *Žirovsko čevljarstvo*, 82.

osvoboditvi Žirov pa sta XXX. in XXXI. divizija odprli delavnice v manj prehodnih območjih. Za delo v njih so se odločali predvsem mlajši čevljarji, starejši pa so ostajali doma, kjer so skrbeli za potrebe lokalnega prebivalstva.²⁷⁸ Nekateri pa so se odzvali nemškemu pozivu in ustanovili delavnico v Kranju (Kriegsarbeitsgemeinschaft der Sairacher Schuhmacher).²⁷⁹ Marija Demšar piše, da so jim nekdanji oblastniki sporočili naslov hiše v Kranju, kamor so prepeljali zasežen material. Na delo se je iz vseh žirovskih delavnic javilo 28 moških. Odšli so predvsem tisti z velikimi družinami, saj so tako dobili živilske karte.²⁸⁰ Alfonz Zajc se spominja, da se je več mož odzvalo na poziv šele po smrti njegovega očeta Ivana (Anžeta) Zajca, ki je bil med drugim eden izmed pomembnejših organizatorjev katoliškega dogajanja v Žireh. Pred tem so se čevljarji skrivali doma, niso se želeli politično opredeliti. Po tem ko so partizani Zajca ubili, pa se je število čevljarjev v Kranju povečalo na 50.²⁸¹

Spopadi in nasilje, ki so ga izvajali vsi akterji, vpleteni v vojno, so postali del vsakdanjika prebivalstva.²⁸² Priča so mu bili tudi otroci, ki so bili doma ali v šoli pogosto v nevarnosti.²⁸³ Dodatno pa je kraj prizadel tudi zavezniški letalski napad.²⁸⁴ Takole se ga spominja Zdravko Rink: »Hiša je bila popolnoma uničena. Posamezno tramovje je na vse strani štrlelo v zrak. Zidovje prvega nadstropja hiše je bilo popolnoma prerešetano od krogel letalskih topov. Pogled na razvaline hiše je bil obupen. Uničen nam je dom, stanovanje. V trenutku smo postali brezdomci. Kaj pa bo sedaj, kaj nam je storiti?«²⁸⁵ Škodo pa so utrpeli tudi prebivalci hribovitega področja med Idrijo, Žirmi in Cerknim:

Ko so bombardirali Cerkno, se je dopoldne kadilo od tam. Popoldne je ponovno preletaval in streljal. Slučajno je naš sosed postavil lojtre na streho: 'Če pride kaj, da bomo lahko šli gasit.' Ata pri nas je pa rekel: 'Lojtre ti ne bodo nič pomagale, je treba naštimat tudi vodo.' In je šel točit vodo v en škaf, pa noter dal en reklc. In je pršu en avion. Pa je ustrelil v slamnate strehe, se je pokadilo in začelo goreti. Če ne bi prej naštimala, bi vse pogorelo. Tako sta pa z mokro cunjjo tolkla po ognju. Pa je avion še enkrat pršu in je sosed spet šel na streho, pa se mu je lojtra staknila in je padel s stale. Ampak sta vseeno uspela pogasit.²⁸⁶

278 Govekar, Nastanek Alpine, 67.

279 Porenta, Žirovsko čevljarstvo, 82.

280 Demšar, *Moje življenje*, 26.

281 Naglič, Intervju: Alfonz Zajec pred njegovo 80-letnico, 36.

282 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 1, a. e. . A-VII-33, Poziv.

283 Filipič idr., *Ti si mene naučila brati*, 41–70.

284 Mlakar, *Tabor v Žireh*, 60.

285 Zdravko Rink o letalskem napadu na Žiri v Mlakar, *Tabor v Žireh*, 60.

286 Intervju z Marijo Eržen, december 2018, posnetek intervjuja hrani Maja Vehar.

Skupno je v vojni življenje izgubilo 333 prebivalcev Žirov, nekaj med njimi tudi zaradi okupacijske meje oz. utrjevanja kraja.²⁸⁷

Idrija v nemškem žičnem obroču

Idrija je bila nemškemu okupacijskemu režimu in poskusom partizanskega prevzema oblasti izpostavljena kasneje od Žirov. Po kapitulaciji Italije, 8. septembra 1943, so se vanjo stekale italijanske enote iz okoliških postojank in se nato skupaj umikale v notranjost Italije. Po njihovem odhodu so za kratek čas v Idriji oblast prevzeli partizani,²⁸⁸ ki pa nemškega pritiska niso zdržali. Tako so Nemci 23. septembra 1941 Idrijo zasedli.²⁸⁹

Mesto, v katerem so videli Nemci potencial predvsem zaradi rudnika živega srebra in izhodišča za osvajanje drugih ozemelj, ki so bila del osvobojenega ozemlja, je postalo del Operacijske cone Jadransko primorje. Upravljanje so Nemci prepustili domačinom – tako sta v njem županovala Filip Vidic in Karel Treven. Občina pa je ostala podrejena italijanski prefekturi v Gorici.²⁹⁰ Poleg tega pa so Nemci Idrijo zaprli z žičnim obročem in bunkerji, kar je v sklopu projekta Okupacijske meje podrobneje raziskal Matevž Šlabnik:

V zgodovinopisju je bil doslej spregledan pomemben element nemške okupacije Idrije. Za namene lažjega nadzovanja so namreč Nemci mesto obdali s približno šestkilometrskim obročem iz bodeče žice in na nekatere predele postavili mine. Celoten žičnati obroč je bil utrjen še z okrog petnajstimi vkopanimi bunkerji – »šticipunkti«, ki so približno 200 nemškim stražarjem omogočali stalen nadzor nad mestom in cestnimi komunikacijami. Žičnati obroč so lahko prebivalci zapustili s posebno prepustnico, ki jo je izdala nemška komanda mesta. Natančnega datuma ožičenja Idrije iz pregledanih dokumentov ni bilo mogoče določiti, vendar je bilo verjetno izvedeno že kmalu po nemški zasedbi, saj so mesto od leta 1943 s treh strani obdajala osvobodena ozemlja pod partizanskim nadzorom. Potek žice in lokacije nemških bunkerjev je bilo mogoče približno določiti na podlagi partizanskih skic in ustnih pričevanj. Bodeča žica in kovinski koli, okrog katerih je bila razpredena, je ob povojnem pomanjkanju kovin hitro izginila, mine pa ja partizanska vojska očistila tudi ob pomoči nemških ujetnikov.²⁹¹

287 Zajec, *Vse žrtve*, 9–30; Arhiv župnije Žiri, Mrliška knjiga župnije Žiri 1941–2007.

288 Petelin, *Vojkova brigada*, 35–36.

289 Petelin, *Vojkova brigada*, 37–44; Beričič, Čigav si pa ti.

290 Primožič, *Delovanje občine Idrija*, 98, 101.

291 Šlabnik in Vehar, *Idrija in Žiri*, 37–38.

Slika 18: Na podlagi skice obveščevalne službe IX. korpusa in ustnih virov izdelana simulacija nemških utrjenih položajev in poteka žičnih ovir okrog Idrije med letoma 1943 in 1945. Žični obroč je v obsegu meril 6 km.

Idrija, ki je tako kot Žiri utrpela posledice letalskih napadov in je vse do 28. aprila 1941 ostala v nemških rokah,²⁹² ni bila osamljen primer ožičenega kraja na tem področju. Najbolj poznan primer ožičenega mesta na Slovenskem je zagotovo Ljubljana, v projektu o okupacijskih mejah, pa se je izkazalo, da so Italijani ožičili tudi druga mesta. Mest pa

niso z živo obdajali le Italijani, ampak predvsem v zadnjih letih vojne tudi Nemci.²⁹³ Poleg Idrije je bilo na podlagi pregleda partizanskih kart v okviru projekta ugotovljeno, da so bile ožičene tudi Poljane in Gorenja vas. V letu 1944 je v Poljanah prišlo do več trenj med partizansko in nemško vojsko. Oktobra so v napadih partizani porušili pomembnejša javna poslopja – občinsko hišo, cerkev, šolo, župnišče. Ko so se 19. novembra 1944 Nemci vrnili v Poljane so kraj obdali z bodečo žico in pričeli graditi bunkerje, kar je razvidno s kart.²⁹⁴

Slika 19 in 20: Partizanska zemljevida Gorenje vasi in Poljan, ki so jih Nemci obdali z bodečo žico.

293 Sistory: Ožičena Ljubljana. Dostopno na: <https://okupacijskemeje.si/exh05-ch07.html> (20. 3. 2021).

294 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 3, a. e. B_Poljane.

Izpraznitev mejnega področja in vzpostavitev meje

Območje med Idrijo in Žirmi, ki ga je med obema vojnama razdeljevala rapalska meja, je tudi v času druge svetovne vojne ostalo mejno območje. Na obeh straneh meje so prebivalci doživeli pritisk že nekaj dni pred začetkom oz. takoj ob njem. Eden od ukrepov je bilo izpeljevanje obmejnega pasu, ki je bilo na primeru Žirov za jugoslovansko stran že predstavljeno. Potekalo pa je tudi na italijanski strani. Slednjega se Marija Eržen, ki je ob začetku vojne živela v Lanišah, spominja takole:

Spomnim se, kako so povedali, da je potrebno iti. Potem smo pobrali najnujnejše in odšli proti Idriji. Nekateri so vozili tudi živino, ampak le do Idrije. Tam smo šli na avtobuse. Toliko se spomnim, ker sem takrat imela osem let. Prišli smo do Cutigliana. Tri tedne smo bili od doma. Ko smo prišli nazaj, so bili v hiši Italijani. Do klopi je bilo polno slame, ker so ležali noter. Pobrali so vse, kaj je bilo vrednega. /.../ Pri nas je bil najmlajši brat star osem mesecev, bil je tak zdrav dojenček ... in se je na poti prehladil in nam je na poti v Italiji umrl. Tako se je dogajalo, kot se sedaj z begunci.²⁹⁵

Podobno izkušnjo je imel tudi Tone Rupnik:

Takrat, ko je Jugoslavija propadla, so pa Italijani vse spraznil. So nas pa v Italijo peljali za ene 14 dni, smo bili v Abruzzu. Kar smo mogli imetja, smo dali na voz in skupaj z živino odpeljali v Idrijo. Teleta in prašiči so pa ostali doma v štali. Potem so nas pa v Idriji dal v šolo za ene dva dni. Smo kar v učilnici spal po tleh. Pol so nas pa v Ajdovščino peljali z avtobusom. Pol smo šli pa na vlak. V Italiji smo bili pa v hotelu. Ni bil še čist zgrajen, take provizorične postelje je imel. Nekateri so bli pa pri družinah. Šli smo 8. aprila, nazaj smo prišli pa 25. aprila. Ko smo prišli nazaj, smo nekaj živine dobl nazaj v Idriji. /.../ Nekaj so poklali, nekaj se je pomendralo med seboj.²⁹⁶

Po vrnitvi prebivalstva na obeh straneh je meja ostala še vedno aktualna. Žiri so postale kraj ob tromeji.²⁹⁷ V bližini Žirov so se namreč stikala ozemlja Kraljevine Italije, Ljubljanske pokrajine pod italijansko okupacijsko oblastjo ter nemškimi okupiranim območjem. Nova meja je do sektorskega mejnika št. 40, ki se nahaja v bližini Spodnjega Vrsnika, potekala po stari rapalski meji, nato pa se je od nje odcepil nov krak, se spustil pod kamnolom v Sovri, prečkal cesto in se povzpela proti Opalam, nato je sledil spust v Račevo in nadaljevanje protu Suhemu Dolu in od tu proti Ljubljani.²⁹⁸

295 Intervju z Marijo Eržen, december 2018, posnetek intervjuja hrani Maja Vehar.

296 Intervju s Tonetom Rupnikom, december 2018, posnetek intervjuja hrani Maja Vehar.

297 Ferenc, *Okupacijski sistemi I*, 72.

298 Podrobneje je potek meje opisan v: Stanonik, *Nemško-italijanska meja*, 97, 98.

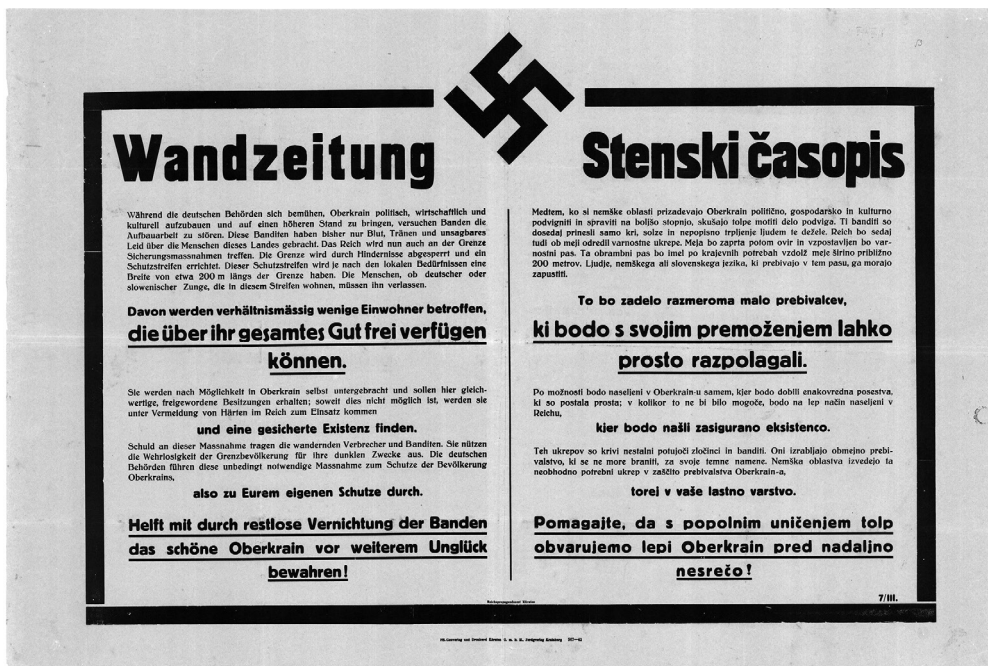
Slika 21: Zemljevid Vogels Karte des Deutschen Reichs und der Alpenländer ima že vrisano mejo med nemškim in italijanskim ozemljem. Uporabljali so ga tudi v nemških šolah na Gorenjskem.

Mejo so na terenu določili nemški in italijanski oficirji konec aprila 1941,²⁹⁹ spomladi leta 1942 pa so Nemci pričeli proti italijanski strani postavljati utrjevalno infrastrukturo. Trasiranje so, kot je ugotovil Jože Stanonik, izvajali inženirci, infrastrukturo pa so postavljali vojaki s pomočjo dela civilnega prebivalstva.³⁰⁰ Na 2 m visoke kole so napeli mrežo, kjer postavitve le-te ni bila mogoča, so postavili tri vrste kolov in čeznje

299 Govekar, *Kronistični zapis I*, 12.

300 Podrobnejši opis postavitve preprek je opisan v: Stanonik, *Nemško-italijanska meja*, 99.

napeli bodečo žico. Nato so v širni 2–3 m po tleh položili tri vrste bodeče žice, v približno 10-metrskem pasu pa so položili še različne vrste min in ročnih bomb.³⁰¹ Na nemški strani so obmejni pas očistili³⁰² – v širini do 50 m so namreč posekali gozd.³⁰³

Slika 22: Plakat, s katerim so nemške oblasti obvestile prebivalstvo o utrjevanju meje ter rušenju objektov ob meji.

Poleg utrjevanja in poseka pa so v bližini meje porušili tudi več stanovanjskih in gospodarskih poslopij. Ukaz je župan Ivan Seljak prejel marca 1942, v njem pa je bilo zapisano, da mora sam zbrati delavce za rušenje. Ukaz je prizadel 11 posestnikov, ki so jim porušili okoli 25 objektov.³⁰⁴ Rušenju se niso izognili tudi v župniji Vrh Svetih Treh kraljev, kjer so porušili 9 domačij.³⁰⁵ Rušenje je potekalo od 30. maja do 4. junija 1942.³⁰⁶ Nekateri so se rušenju lahko izognili. Tako je npr. gospodar pri Sedejevih, ki so imeli hišo ob meji na Opalah, pri upravi Gorenjske na Bledu dosegel, da njihove domačije

301 Treven, *Grenki spomini*, 40.

302 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 77, a. e. II, C, 14, Stenski časopis.

303 Stanonik, Nemško-italijanska meja, 99.

304 Govekar, Kronistični zapis I, 22.

305 Treven, *Grenki spomini*, 40.

306 Govekar, Kronistični zapis I, 22.

niso podrli.³⁰⁷ Nekateri pa se rušenju niso mogli izogniti. Rušenje ter posek so morali opravljati domačini ter za ta namen pripeljani delavci.³⁰⁸ Primer poteka rušenja prikazuje pripoved Marije Jesenko:

Tega leta so stari starši in moji starši skupaj obnovili in predelali vsa poslopja, a so jih morali že eno leto kasneje, 11. maja 1942, podreti, ker se je naša domačija znašla v obmejnem pasu. Nalog je prišel od Nemcev. Po njihovem ukazu za rušitev so starši imeli le dve možnosti: da poslopja porušijo sami in s tem ohranijo gradbeni material in skromno imetje ali pa jo porušijo Nemci. Zaradi nestrinjanja z ukazom so mojega očeta in starega očeta privezali za jablano na našem vrtu. Pred napolnjenimi puškami nemških stražarjev sta se morala v petih minutah odločiti. Ob stalni staži in pod prisilo sta morala podirati tudi oče in stari ata. Pomagali so nekateri delavci iz okolice.³⁰⁹

Tako utrjena in očiščena meja je postala težko prehodna. Nemci so jo redno nadzorovali s patroljami, ki so jo s psi obhodile dvakrat podnevi in enkrat ponoči.³¹⁰ Ob meji, predvsem tam, kjer je sekala ceste, so bili nastanjeni vojaki. Tako je bilo npr. v Brekovicah pri Lukatu, kjer je stala nemška lesena baraka, na drugi strani meje (pod Škrbotom) pa so bili v garaži nastanjeni italijanski vojaki.³¹¹ Z vojaštvom so bile popolnjene tudi italijanske vojaške utrdbe ob nekdanji rapalski meji, čeprav so izgubile svoj prvotni namen. So pa postale pomembnejše z razvojem odporiškega gibanja.³¹² Policijski in davčni nadzor se je še vedno vršil na kraku rapalske meje, ki je razmejeval Ljubljansko pokrajino in Kraljevino Italijo. Ponekod so nadzoru okupacijskih meja služili tudi stražni stolpi, najbližji Idriji in Žirem se je nahajal na hribu Kovček nad Suhim Dolom pri Lučinah.

Življenje z mejo in njene žrtve

Zaradi strogega mejnega režima, ki so ga vpeljali Nemci, je meja postala težko prehodna. Določili so, v katerih krajih je mogoče mejo prehajati. Med navedenimi so bile tudi Žiri. Za prehod pa je moral posameznik pridobiti dovoljenje,³¹³ kar pa ni bilo enostavno. Tako so se morali prebivalci posluževati ilegalnega prehajanja meje, ki pa je bilo vsled utrjenosti izjemno nevarno.³¹⁴ Smrtni nevarnosti, ki jo je predstavljala meja, so se izpostavljali iz vo-

307 Stanonik, Nemško-italijanska meja, 98.

308 Intervju z Marijo Eržen, december 2018, posnetek pogovora hrani Maja Vehar.

309 Treven, *Grenki spomini*, 44–45.

310 Stanonik, Nemško-italijanska meja, 99.

311 Prav tam.

312 Borak idr., *Slovenska novejša zgodovina 1*, 575.

313 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 79, a. e. OK-C-15, Objava.

314 Intervju z Mirkom Jerebom, december 2018. Posnetek pogovora hrani Maja Vehar.

jaških (npr. tihotapljenje orožja z Rovt na Idrijsko)³¹⁵ in vsakdanjih potreb. Ena od njih je bila npr. verska oskrba. Ker župnika v nemški okupacijski coni ni bilo, so odhajali v cerkev na italijansko stran meje. Tako so tudi otroke h krstu nosili v več kilometrov oddaljene župnije. V vsakem primeru pa je bila takšna pot, predvsem v mrzlih mesecih, za nekaj ur ali dni starega novorojenčka skrajno nevarna. Sogovorniki so namreč poročali o smrtnih izidih, ko je enemu od botrov spodrsnilo oz. se je otrok zaradi mraza v cerkvi podhladil.³¹⁶

Prehajanje meje je bilo potrebno tudi za sklepanje porok, katerih število se je tako kot število rojstev med vojno zmanjšalo. Leta 1941 je bilo število porok še podobno številu porok v predvojnih letih, nato pa se je število porok občutno zmanjšalo, leta 1944 pa v Žireh porok sploh ni bilo, kar je vidno na grafu na naslednji strani. V želji po sklenitvi zakonske zveze so se morali prebivalci odpraviti prek meje na italijansko stran, podatki pa so bili v matične knjige župnije Žiri vpisani po vojni. Tako sta npr. Julijana Pišlar, ki je živela na italijanski strani meje, ter Janko Vehar, ki je stanoval v nemški okupacijski coni, 12. oktobra 1941 sklenila zakonsko zvezo na Vrhu Svetih Treh Kraljev (italijanska stran). Po poroki pa sta živela v nemškem delu Brekovic. Mejo sta prestopila ilegalno, sovaščani pa so jima čez mejo pomagali pretihotapiti 2-mesečnega otroka.³¹⁷

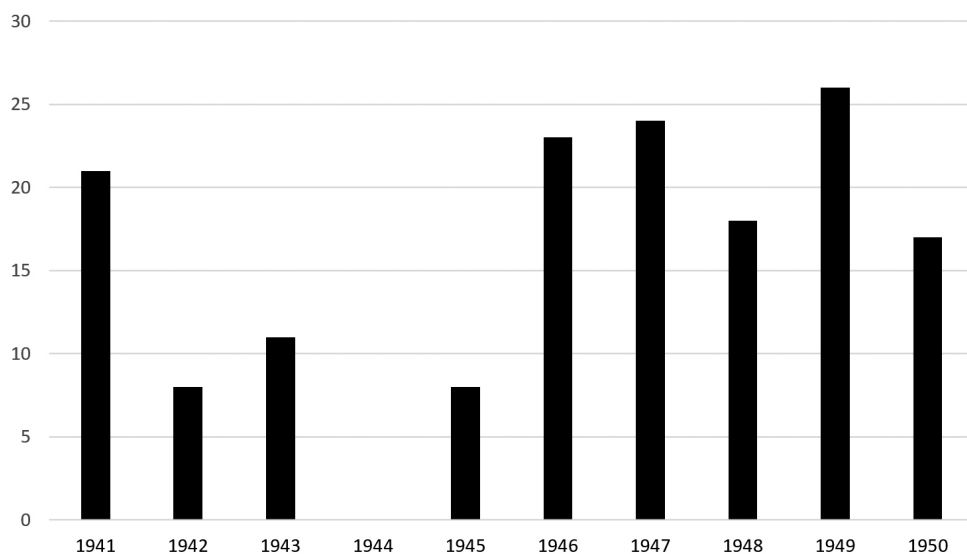

Slika 23: Poročna fotografija Janka Veharja in Julijane Pišlar.

315 Petelin, *Vojkova brigada*, 14–16.

316 Intervju s Štefko Dolenc, avgust 2015, posnetek pogovora hrani Maja Vehar.

317 Intervju z Rajkom Veharjem, avgust 2015, posnetek pogovora hrani Maja Vehar; Intervju s Štefko Dolenc, avgust 2015, posnetek pogovora hrani Maja Vehar.

Graf 1: Število porok v žirovski župniji v času druge svetovne vojne in po njej.³¹⁸

Za takšne in drugačne prehode se je prebivalstvo posluževalo različnih metod, da bi nevarnost obšlo. Tako se Pavla Treven, ki je v času vojne živela na italijanski strani meje (pri Jureču v Brekovicah), spominja, »da jim je občasno uspelo toliko očistiti mesto prehoda, da se je lahko odpravila k domačim. Ko so to odkrile nemške patrulje, so na tisto mesto spet postavili mine. Na to sta njenega očeta opozorila dva nemška vojaka. Pri Kendu so imeli manjšega psa in ta jim je služil za prenos sporočil. Okoli vratu so mu dali večjo ovratnico iz usnja, pod katero so potem zapisali sporočilo. Pavla poudarja, da so bila sporočila samo gospodarska, ne politična. Žal se je pretrgala tudi ta vez, ker je psa, ki se je potepel v Zavratac, ustrelil lovec Slabe.«³¹⁹ Ponekod pa so za lažji prehod meje skrbele tudi partizanske enote, npr. v bližini Opal.³²⁰

Vsi sreče pri prehodih meje niso imeli. Med žrtvami meje je bil tudi Zdravko Bogataj, za katerega je bila usodna mina ob cesti.³²¹ Meja je predstavljala nevarnost tudi za otroke. Ena do nevarnosti je bila pobiranje min ob meji. Franc Mohorič (15 let) je v okolici svojega doma v Osojnici razstavljal mine za različne namene, pogosto so jih pošiljali partizanskim enotam. Da količina ni bila zanemarljiva, kaže podatek, da je včasih doma hranil do 50 granat, bomb (im. sifonarice).³²² Mine je pobiral tudi Janez Žakelj: »Otroci

318 Arhiv župnije Žiri, Poročna knjiga župnije Žiri 1941–1976.

319 Stanonik, Nemško-italijanska meja, 99.

320 Govekar, Kronistični zapis II, 28.

321 Stanonik, Nemško-italijanska meja, 101.

322 Stanonik, Žiri na meji, 92.

*smo hodili na rapalsko mejo pobirat bombe. /.../ Enkrat smo jih prinesli domov in jih skrili med trske, ki jih je imela mama pripravljene za v peč. Pobitel sem za njo in poskušal z grebljo municijo spraviti iz peči. Ko je ravno takrat prišel oče in to videl, mi je primazal eno okrog ušes.*³²³ Mine so poleg otrok na meji pobirali tudi partizanski vojaki, takšno početje je bilo 7. maja 1943 usodno za Antona Žaklja (Balčkov iz Goropek).³²⁴ Mine pa niso bile le vir orožja za partizansko vojsko, nekaterim otrokom so predstavljale tudi igračo. Slednje je storil eden od otrok domačiji pri Štelovih na Breznici, ki je našel ročno bombo in jo imel za igračo. Ker se je zavedal, da mu jo bodo odrasli vzeli, jo je skrival v postelji. Med igro se je bomba sprožila in deček je umrl.³²⁵ Mina je bila usodna tudi za Borisa Arharja, ki je pasel ovce ob meji. »Ena od ovac je stopila na mino in oba ubila.«³²⁶

Žrtve meje so bili tudi vojaki. V fašistični kasarni na Mrzlem vrhu (nad Vodičarjem) so se v času okupacije neuradnih druženj z Italijani udeleževali tudi nemški obmejni policisti, ki jih je na drugo stran pritegnilo italijansko vino. Po enem od takšnih srečanj so se v spremstvu Italijanov vračali na drugo stran meje, v bližini katere so sprožili mino. Karta prikazuje lokacijo, kjer sta zaradi eksplozije umrla Nемеc in Italijan. Meja je prizadejala žrtve tudi partizanski vojski. Po pričevanju Aleksandra Eržena je bil 3. decembra 1943 del Gradnikove brigade nastanjen na kmetiji pri Mrzlikarju nad Otaležem, ko jih je nenadoma presenetila kolona 150 Nemcev iz Idrije. Za velik del od 37 padlih partizanov tistega dne so bile usodne prav smrtonosne ovire na nemško-italijanski meji.³²⁷

323 Filipič idr., *Ti si mene naučila bati*, 63.

324 Stanonik, *Nemško-italijanska meja*, 100.

325 Čadež, *Breza, brezno, Breznica*, 121.

326 Stanonik, *Nemško-italijanska meja*, 101

327 Intervju z Aleksandrom Erženom, december 2018, posnetek intervjuja hrani Maja Vehar.

Meja je ostala nevarna tudi po kapitulaciji Italije leta 1943, čeprav so del min ter žice odpeljali Nemci, partizani in prebivalci sami.³²⁸ Kako so Nemci očistili mejo, nam natančneje opisuje Jože Stanonik: »Nemška vojska je za svoje potrebe očistila – pobrala vse zmogljivejše, močnejše mine, postavljene ob prometnicah, deloma po travnikih, v gozdove pa se vojaki niso podali. Lukatov Pavle se spominja, da so ob pobiranju min morali vsi domači zapustiti hišo, še prej pa odpreti vsa vrata in okna. S tem so zagotovili, da bi bila morebitna poškodba hiše ob udarnem valu čim manjša. Nemci so se vrnili še enkrat, in sicer spomladi leta 1944, ko so pobrali in odpeljali vse mreže, postavljene po ravnini. »Za mreže jim je šlo, za drajt‘ (bodečo žico) pa ne.«³²⁹

Italijani so ob kapitulaciji v naglici zapustili ozemlje. Ob svojem umiku so vsaj ne nekaterih območjih (med Podklancom in Škrbotom) razstreljevali bunkerje ob Rupnikovi liniji.³³⁰ Odhoda Italijanov se spominja Mirko Jereb:

So vpili ob treh popoldne: 'Mamma mia!' Pa so prišli sem in rekli: 'Andiamo via, andiamo via! Italia e capitolato!' /.../ Potem so začeli nositi k eni stari baraki kovčke. Neki brigadir je stopil do mene in mi rekel: 'Imam harmoniko, pustil ti jo bom. Kapitulirali smo in moramo bežati. /.../ Če bomo prišli nazaj, jo boš vrnil, če ne, je pa tvoja.' /.../ Res je prinesel klavirsko harmoniko, 80 basna, taka lepa rdeča, še danes jo vidim. /.../ Jaz sem s tisto harmoniko takoj letel domov in jo skril v kozolec. Čez en teden smo kovčke ki so bili pri tisti baraki, pričeli nositi domov – v njih so bile obleke in brivski pribori – kako mi jo to takrat prav prišlo. Potem pa so prišli terenci in nam vse pobrali. /.../ Ko so izvedeli, da imam harmoniko, je prišla ena skojevka in rekla: 'Harmoniko boste dali za miting.' Jaz sem pa rekel: 'Saj je nimam, so jo partizani že odnesli.' V resnici sem jo imel skrito v kozolcu pod praprotjo. Nato so mamó odpeljali na štab in jo zasliševali. Mama se je začela tresti in rjuti. Prisilili so jo, da je priznala, da je harmonika doma. Zaradi odtujevanja državne imovine so jo obsodili na smrt. Na srečo je to slišala ena skojevka, ki je bila njena letnica, ter preprečila izvršitev obsodbe, mamó pa poslala domov. Tako da je mama skoraj življenje izgubila zaradi tiste harmonike.³³¹

Konec vojne in izginjanje meje

Kljub kapitulaciji Italije je predvsem rapalska meja ostala aktualna vse do ureditve mejnega vprašanja med Italijo in Jugoslavijo, in sicer do priključitve Cone B Julijske krajine k Jugoslaviji. V tem času so morali prebivalci ob meji za prehod meje še vedno zaprositi

328 Stanonik, Nemško-italijanska meja, 100.

329 Stanonik, Nemško-italijanska meja, 100.

330 Prav tam.

331 Intervju z Mirkom Jerebom, december 2018. Posnetek pogovora hrani Maja Vehar.

za dovoljenje.³³² Tako je moral na primer kmet iz Žirov, ki je imel v Osojnici na ozemlju nekdanje Italije gozd in senošet, prositi za dovoljenje za prehod in dovoz pridelkov. Poleg njega je bila v istem dokumentu prošnja še za njegovo ženo in hčer. Prošnji je bilo pripisano navodilo KNOJ-a Škofja Loka, da je treba v prošnjah navesti tudi, »*kakšen je dotični človek, kako se je ponašal za časa okupacije in kako se tudi sedaj drži napram našim oblastem.*«³³³ V nekaterih prošnjah je bila definirata tudi cesta, po kateri bo oseba prišla do cilja. Tako so morali na primer delavci idrijskega rudnika navesti, po kateri cesti bodo prišli v Idrijo.³³⁴

Konec vojne in pa dokončni padec meje sta omogočila temeljit proces odstranjevanja, ki je trajal nekaj let. Za odstranjevanje ovir je bila zadolžena Jugoslovanska armada, pri evidentiranju min pa so jim pomagali tudi lastniki zemljišč.³³⁵ Mejno infrastrukturo so uničevali tudi prebivalci sami. Tako so npr. odstranjevali mejne kamne, rušili obmejne zgradbe ipd. mejne pregrade na rapalski meji so padle šele leta 1947, nekatere so jih prebivalci simbolno prežagali, npr. pri Zgagu.³³⁶

Pri uničevanju pa ni šlo le za sproščanje frustracij, ki jih je meja skozi leta obstoja prinašala, ampak tudi za pridobivanje dragocenega gradbenega materiala za gradnjo in obnovo krajev. Tako so pri Šutarju v Javorjevem dolu v vogal hiše vzdali 20 mejnih kamnov. Za gradnjo hiš so uporabljali tudi mreže in drug material, ki so ga našli ob meji. Poleg tega pa so obmejne zgradbe uporabljali za različne namene – npr. za skladišča, stanovanja in gostinske objekte.³³⁷ Tako je bila v kaverni pod Sivko v 60. letih gostilna, nato pa je postala stanovanjsko poslopje. V brezniški kaverni pa so Brezničani pred leti imeli celo disko.³³⁸ Gostinsko poslopje je postala tudi jugoslovanska kasarna na Smrečju, ki sta jo uradno odprla Jakob Hribernik in Frančiška Molk leta 1963 in deluje še danes.³³⁹ Meja je na takšne in drugačne načine dobivala novo podobo oz. je počasi izginila iz prostora in spomina, pa so nekatere njene posledice vidne še danes. Od naselij, ki jih je od Žirov odrezala rapalska meja, sta bili Žirem vrnjeni le Breznica in Osojnica.³⁴⁰

332 SI ZAL ŠKL, 0030, Krajevna ljudska oblast Žiri, šk. 4, 34-letno 1946-2-01, Prošnja.

333 SI ZAL ŠKL, 0030, Krajevna ljudska oblast Žiri, šk. 4, 34-letno 1946-01, Prošnja za prehod čez mejo.

334 SI ZAL ŠKL, 0030, Krajevna ljudska oblast Žiri, šk. 4, 34-letno 1946-2-01, Prošnja; SI ZAL ŠKL, 0030, Krajevna ljudska oblast Žiri, šk. 4, 34-letno 1945-2-2, Prošnja za potno dovolilnico.

335 SI ZAL ŠKL, 0030, Krajevna ljudska oblast Žiri, šk. 4, a. e. 34-letno 1946-3, Predmet: žične ovire in mine odstranitev.

336 Košmelj-Beravs, Spomini na utrjevanje, 230.

337 Pečelin, Sveta in večna meja, 126.

338 Prav tam, 121.

339 Treven, *Grenki spomini*, 27.

340 Pečelin, Sveta in večna meja, 118–119.

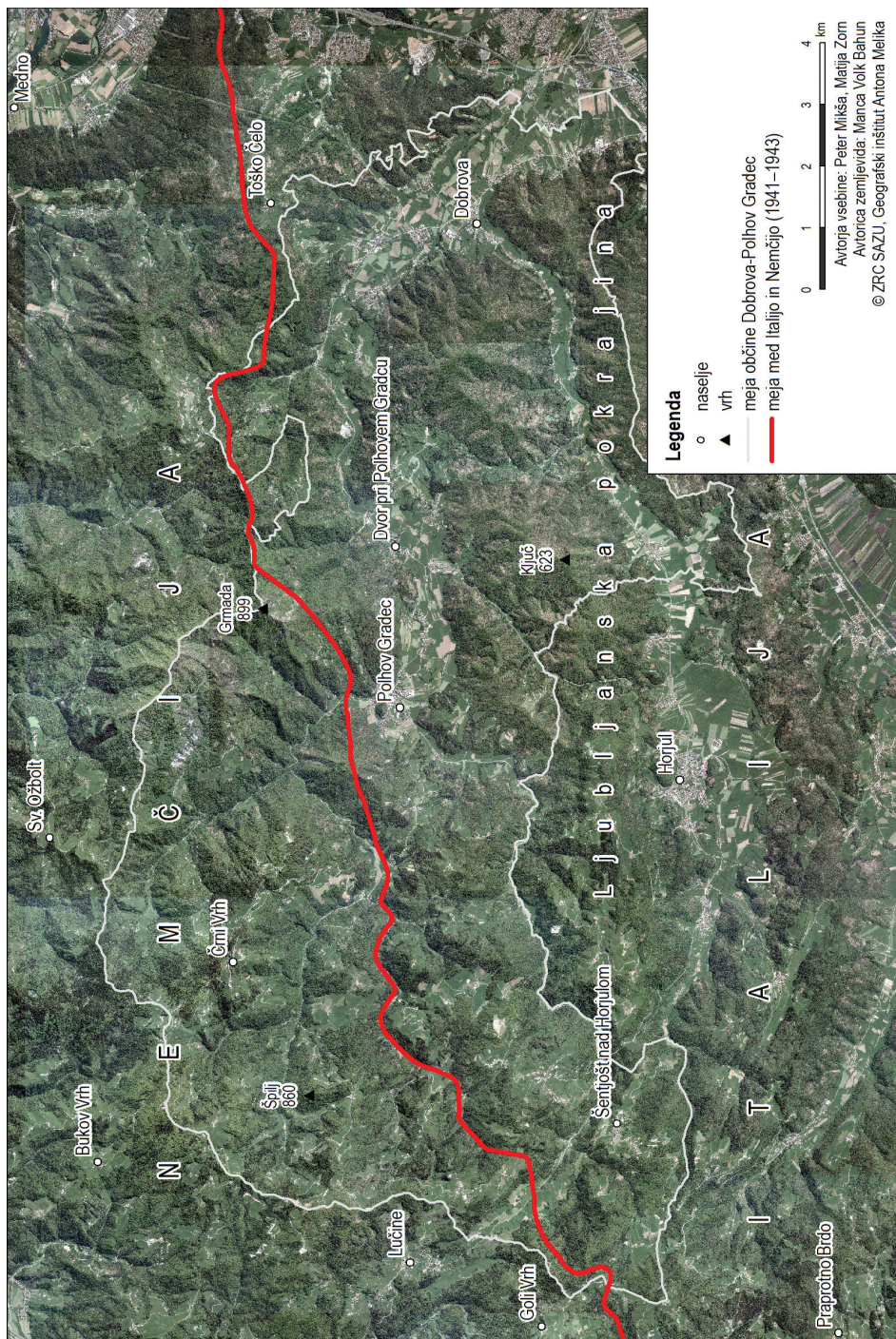
Italijansko-nemška meja na območju od Vrsnika do Ljubljane

Pomemben del italijansko-nemške meje je potekal prek Polhograjskega hribovja. Meja je od Vrsnika, kjer se je prelomila, od stare rapalske meje tekla naprej do Golega vrha, nato do Suhega Dola na hribu Kovček, od tam je tekla dalje med glavnim križiščem Kurja vas–Suhi Dol–Gorenja vas, med domačijama Krvina in Pišek v smeri severovzhoda. Od tam se je usmerila proti Planini nad Horjulom in šla čez Marinčev hrib. Od tam se je spustila do Zamejskega malna, pod Roženijo do Malega vrha in do Medvedovega malna med Butajново in Zalogom. Dalje je tekla nad Klovžarjem in po Jernejčkovem grabnu, kjer so zaradi meje porušili domačiji v Nart in v Trnavc. Meja je šla po pobočju Srednjega vrha, do mostu pri Vrbancu v Zalogu, od tam dalje po smolniški strani vse do kmetije Zalaznik, kjer je prečkala strugo Velike Božne in pot nadaljevala nad reko po pobočju Polhograjske gore do Mačkovega grabna. Dalje je tekla mimo Matocka, ki je bil na nemški strani, in nato pri mostu Medvejek na drugo stran reke³⁴¹ in se od tam povzpela po grebenu visoko nad Kovčkom in na Setnico (pod domačijama Pr' Jernejovc in Pr' Mehačk).³⁴² Dalje je meja tekla po jugovzhodnem pobočju Polhograjske Grmade, pod potjo mimo lovske kočice na poti na Grmado, čez vrh Goljeka (809 metrov) in pod kmetijo Marevšnikar (v bližini gostilne Dobnikar), pod vasjo Katarina (Topol); Osredek je bil že italijanski. Meja se je nadaljevala čez Toško Čelo, ki je bil nemški in se spustila do Pržana in tekla dalje med Šentvidom in Dravljami do mostu čez Savo pri Črnučah.³⁴³

341 Takrat je most stal kakšnih 50 metrov in za nadstropje nižje v smeri proti Polhograjskem domu. Današnji most je bil postavljen šele leta 1953.

342 Vas Ravnik je bila približno en kilometer oddaljena od meje in je bila na italijanski strani npr. Pr' Mejak (Setnica 2).

343 Nartnik, Mikša, Ostanki nemško-italijanske okupacijske meje na Polhograjskem, 16.

Slika 25: Potek nemško-italijanske meje preko Polhograjevcev.

Ob vojaški zasedbi omenjenega dela meje meja še ni bila dokončno določena. Območje v Suhem Dolu in na Planini je naprej zasedla italijanska vojska, v le šestih mesecih pa je prišla pod nemško oblast: »Planina je bila pod državno oblastjo Rima 172 dni. Do zdaj je bila državna meja z Golega vrha v Subi Dol, kjer je na križišču ceste na nemški strani vibrala rdeča zastava s kljukastim križem, a na Sedejevi strani italijanska.«³⁴⁴

Spomladi 1942 so Nemci mejno črto v Polhograjcih ogradili z bodečo žico in zaminirali.³⁴⁵ Tam, kjer so postavljali mejno infrastrukturo, so, kot je že omenjeno prej, posekali gozdove oz. naredili čistine, široke okoli 50 metrov in ob tem podirali, vse kar jim je prišlo na pot – tudi domove lokalnega prebivalstva, ki se je moralo izseliti.

Posekali so 1 kilometer dolge, prav debele in lepe bukve in veliko drugega lesa, pa nismo dobili prav nič zanje. Bili smo kakor odrezani od drugega sveta. To je bila nemško–italijanska meja. Začeli so voziti z vozmi cele bale žice in železne štange za mejo. Hudo je bilo, ker nismo smeli čisto nikamor od hiše. Pozneje, ko je bila meja dokončana, so vse naokoli položili mine, da nisi vedel, kam bi stopil, vse je bilo prekopano in prevoženo. Ko smo delali na polju, smo našli mine vseh vrst. Smeli nismo nikamor. /.../ Nemci so podrli vse, kar ni bilo od meja oddaljeno vsaj 200 metrov. Pomagali smo tistim, katerim so Nemci uničili domačijo.³⁴⁶

Slika 26: Matevž Košir iz Suhega Dola pri Polhovem Gradcu, zbiratelj ostankov okupacijske meje in pričevalec o dogodkih med 2. sv. vojno.

344 Cankar, Jakob. Zapisi iz dnevnika Jakoba Cankarja; hrani Janez Cankar, Planina.

345 Cankar, Franc. »Dota v nahrbtniku: Pripoved strica Toneta.« 20. april 2009. Zasebna zbirka Milana Koširja.

346 Bradeško, Ludovika. »Domača zgodovina.« Zasebna last Milana Koširja.

Mejo so gradili nemški vojaki in domače civilno prebivalstvo, ki so mu grozili s smrtjo, če bi odklonili pomoč. »Če nisi bil poslušen za njihovo komando, je bila grožnja smrt.«³⁴⁷ Mine pa so postavljali izključno vojaki, tako so bile na skritih lokacijah in prebivalstvo ni vedelo za njih.³⁴⁸ Utrjena meja med nemško in italijansko stranjo je bil 4–5 metrov širok pas, prepleten z bodečo žico in zaminiran.³⁴⁹ Nad Kovčkom, v pobočju Polhograjske gore (Lovrenc), na Planini, v Srednjem vrhu in po Grmadi se še danes lahko najde bodečo žico, ostanke nekdanje meje.

Okupacijska meja je bila varovana z obeh smeri, tako s strani Nemcev kot Italijanov. Matevž Košir se spominja, da so bile nemške mejne patrulje sestavljene predvsem iz koroških Slovencev, ki so znali govoriti slovensko in so se z domačini pogovarjali tudi slovensko. Med njimi so bili tudi takšni, ki so jim zaupali lokacije min ali opozarjali na določena minirana območja. Po italijanski kapitulaciji meja ni bila več tako strogo varovana, a je do konca vojne ostala v uporabi. Od tedaj naprej so jo varovali predvsem zaradi boja proti partizanom in jim na ta način omejevali gibanje.³⁵⁰

Slika 27: Milan Košir iz Črnega Vrha nad Polhovim Gradcem, zbiratelj ostankov okupacijske meje in pričevalec o dogodkih med 2. sv. vojno.

347 Košir, Milan. »Okupacijska meja po naši občini, v letih 1942 do leta 1945.« 29. junij 2016. Zasebna zbirka Milana Koširja.

348 Intervju z Milanom Koširjem, oktober 2017. Intervju opravila Maruša Nartnik.

349 Cankar, Franc. »Švercanje po zraku: Pripoved strica Lojza.« Marec 2011. Zasebna zbirka Milana Koširja.

350 Intervju z Matevžem Koširjem, oktober 2017. Intervju opravila Maruša Nartnik.

Materialni ostanki meje na Polhograjskem

Mejni kamni

Nemci so na celotnem okupiranem ozemlju, poleg žičnate meje, mejo označili tudi z mejnimi kamni, ki so se glede na označbe in velikost med seboj razlikovali in jih danes na terenu najdemo v različnih dimenzijah.³⁵¹ Na obravnavanem odseku meje smo našli štiri mejne kamne z oznako LW ter dva manjša mejna kamna z oznako I in D na Toškem Čelu. Okupacijski mejni kamni z oznako LW so bili najdeni le na tem delu italijansko-nemške meje, predvidevamo, da so označevali nov odsek meje, ki je tekel od ločnice stare rapalske meje na Vrsniku proti Ljubljani. Oznaka LW bi lahko ponazarjala nemško imel Laibach in linijo smeri – West(en).³⁵²

Slika 28: Nemško-italijanski mejni kamen z označbo LW 35 na Golem vrhu.

Prvi kamen smo locirali na Golem vrhu. Nosi označbo LW in številko 35. Naslednji je pri domačiji pri Medvedu, kjer je stal mlin, ki je bil skupaj s hišo porušen leta 1942.³⁵³ Tam je bil odkrit mejni kamen LW 29, ki je po koncu okupacijske meje služil kot ena od stopnic za vhod v hišo. Ob občinski spominski slovesnosti, posvečeni vsem žrtvam medvojne meje med Italijo in Nemčijo, so leta 2016 mejni kamen postavili nazaj na prvotno mesto. Prav takrat so na mestu, kjer je tekla voda na mlin, postavili tudi spomenik v obliki križa, izdelan in jeklenih drogov, ki so ostali od nekdanje meje. Spomenik, ki so ga postavili domačini, je posvečen vsem žrtvam ob nemško-italijanski meji na Polhograjskem.³⁵⁴

351 Mikša, Okupacijski mejni kamni.

352 Na drugi strani Ljubljane, ob nemško-italijanski meji smo našli mejni kamen z oznako LO, kar bi lahko predstavljalo označeno Laibach Ost(en).

353 Intervju z Milanom Koširjem, oktober 2017. Intervju opravila Maruša Nartnik.

354 Tominc, Nekoč meja, danes spominsko obeležje.

Slika 29: Nemško-italijanski mejni kamen z označbo LW 29 v Medvedovem malnu.

Naslednji mejni kamen LW 21, stoji v bližini hiše Pr' Matock. Nahaja se nad reko Božno v pobočju Polhograjske gore (Lovrenca).

Slika 30: Nemško-italijanski mejni kamen z označbo LW 21 v pobočju Polhograjske gore (Lovrenc).

Na drugi strani reke Božne, na pobočju nad Kovčkom leži mejni kamen z oznako LW 20. Kamen se nahaja nad kmetijo Pr' Kovčk, približno 60 metrov pod cesto na Se-tnico Kamen je obnovljen, obnovil ga je Milan Košir.

Slika 31: Nemško-italijanski mejni kamen z označbo LW 20 nad Kovčkom.

Zadnja dva mejna kamna, ki smo ju odkrili na terenu, prav tako še vedno stojita na Toškem Čelu, kjer je stal tudi nemški stražni stolp. Gre za manjša mejna kamna, ki se po oznaki in velikosti razlikujeta od predhodnih. Označena sta z veliko črko I na eni strani in veliko črko D na drugi. Verjetno sta bila tja prenesena iz druge lokacije. Tovrstne tipske mejne kamne, ki so označevali okupacijsko mejo med Italijo in Nemčijo je mogoče najti vzdolž te meje na Dolenjskem, še več z oznakami D in NDH (neodvisna država Hrvaška) pa jih je na liniji nemško – hrvaške okupacijske meje na Štajerskem, predvsem na Maclju.³⁵⁵

355 Mikša in Zorn. *Življenje ob meji*, 59–62.

Slika 32: Mejni kamen na Toškem Čelu, ki označuje italijansko okupacijsko cono.

Slika 33: Mejni kamen na Toškem Čelu, ki označuje italijansko okupacijsko cono.

Kratka zgodba o postavljanju meje pod Grmado

Na kmetiji Pr' Jernej na Setnici malo pod vrhom Grmade še danes stoji ohranjena italijanska mejna tabla z napisom: *CONFINE TRA ARMATA ITALIANA E TEDESCA: Prosecuzione solo con per messo.*, kar v prevodu pomeni: Meja med italijansko in nemško armado: Nadaljevanje samo z dovoljenjem.³⁵⁶

Po pričevanju tamkajšnjega gospodarja Jerneja je bila tabla postavljena kar na njihovo dvorišče. Če bi tako ostalo, bi ob postavitvi meje zaradi očiščenja mejnega pasu podrli obe domačiji Pr' Jernej in Pr' Mebačk., To se ni zgodilo, saj se Nemci s to postavitvijo niso strinjali in so tablo vrgli po bregu navzdol. Ko so Italijani ponovno prišli do domačij, so tablo postavili nazaj na dvorišče. To je ujezilo Jernejevega očeta in tako je ponoči odstranil tablo ter z njo zabil lino pred vhomom v hlev, kjer stoji še danes. Mejo so potem Nemci le postavili nižje pod obema domačijama in tako obe obvarovali pred rušenjem.³⁵⁷

Slika 34: Italijanska mejna tabla na Snici Pr' Jernejovc.

356 Košir, Milan. »Okupacijska meja po naši občini, v letih 1941–1945.« 29. junij 2016. Zasebna zbirka Milana Koširja.

357 Intervju z Milanom Koširjem, oktober 2017. Intervju opravila Maruša Nartnik.

Prav o tej mejni tabli nam govori tudi spodaj prevedeni italijanski arhivski vir. Gre za italijansko poročilo, ki omenja odstranitev italijanskih mejnih tabel na Setnici in Gontah, kar naj bi storili nemški vojaki.

V noči med 1. in 2. julijem je nekaj Nemcev odstranilo razmejitveno tablo med italijansko in nemško vojsko, ki se nahaja na Setnici.

Naša patrolja, ki je na kraj prispela zjutraj ob 2. uri in ugotovila, da je tabla odstranjena, je povprašala nekaj prebivalcev kraja, tudi 12 let starega fanta Ivana Hribernika, prebivalca Setnice št. 5, in izvedela da so bili nemški oficirji.

Predvidevam, da so bili namesto nemških častnikov, nemški cariniki, ki jim je poveljeval Zoll Inspektor (ki ga lokalno prebivalstvo običajno imenuje oficir).

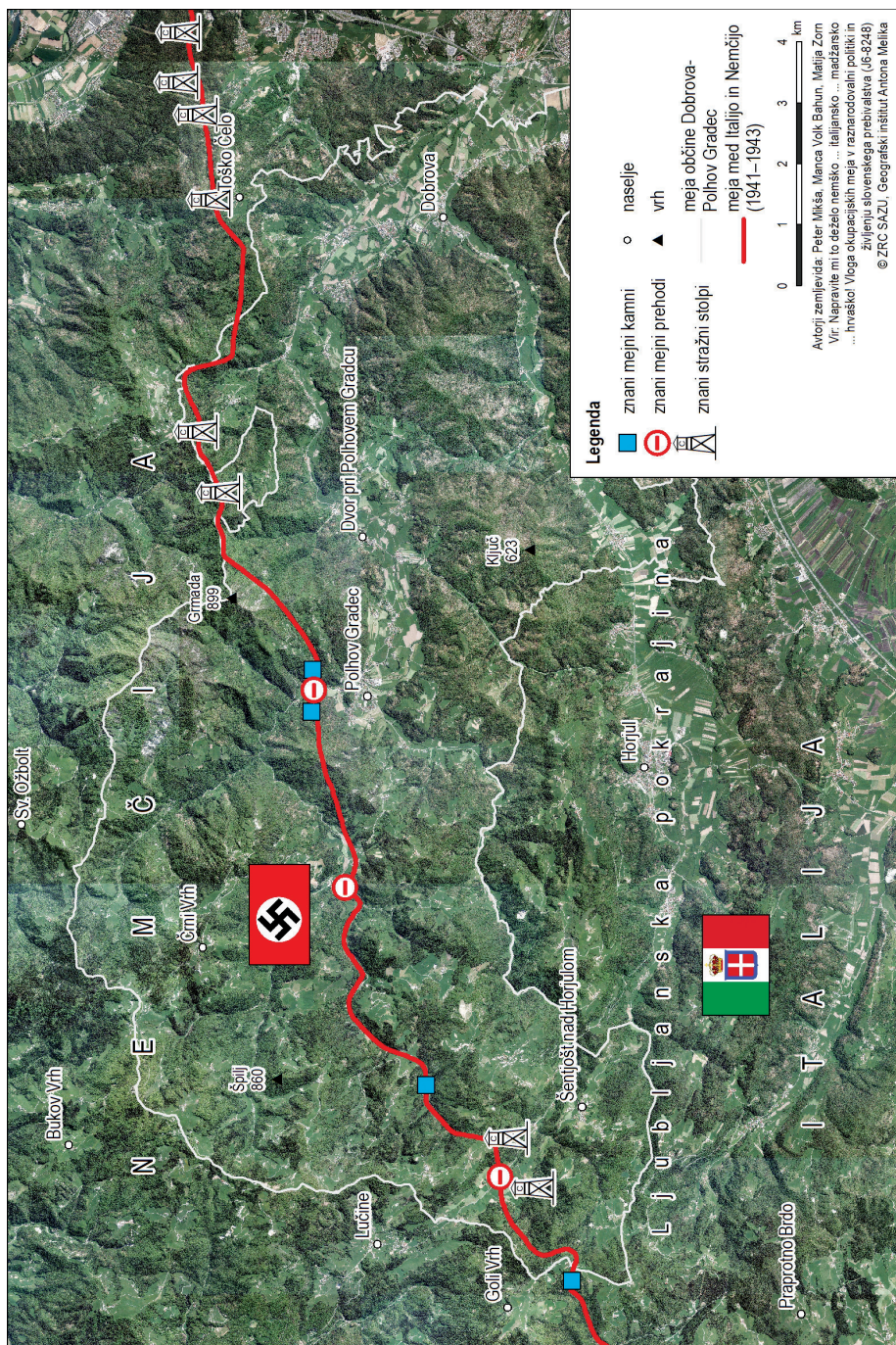
V poročilu petega toka sem poudaril, da se je isto ponovilo s kartelom Gonte, odstranjenim v noči s 4. na 5. julij. Domnevam, da ga je odstranil sam inšpektor Müller, saj mi je zvečer 4., v pogovoru, ki ga je imel z menoj ob 20. uri povedal, da naj bi bili naši znaki Sv. Lovrenc, Setnica in Gonte premaknjeni bolj nazaj, po razgovoru pa je z Zoll Inspektorjem Godatom in nekaterimi nemškimi cariniki hodil po mulatjeri, ki vodi točno od Setnice in Gont.

Prav tako poudarjam, da so bile table ponovno odstranjene:

- na Gontah, v noči 11., 12. in 15. julija;
- na Setnici v noči 12., 15. in 16. julija.

Moram dodati, da je iz poročila, ki ga je sestavil in podpisal inšpektor Müller – in ki ga je kapitan Krömer ob zadnjem obisku Ljubljane prikazal častnikom tega ukaza – razvidno, da je znake odstranil sam inšpektor Müller.³⁵⁸

358 SI AS 1755; Poveljstvo 11. armadnega zbora; fasc. 656a; VI/M 41 – 17; Nemško-italijanska razmejitvena črta. Prevod naredila Maruša Nartnik.

Slika 35: Karta z označenimi znanimi ostanki na nekdanji nemško-italijanski okupacijski meji med Ljubljano in Golim vrhom.

Slika 36: Potek nemško-italijanske okupacijske meje pod Grmado pri Polhovem Gradcu.

Betonski podstavki nemških stražnih stolpov

Omenili smo že, da so na meji Nemci za potrebe varovanja mejnega območja postavili stražne stolpe. Pri raziskovanju terena smo odkrili betonske podstavke osmih stražnih stolpov, ki so stali od Suhega Dola do Šentvida pri Ljubljani, kjer je potekal tudi pomemben mejni prehod. Stražni stolpi so bili postavljeni na strateško pomembnih točkah in so v višino merili do 30 metrov, glede na teren je velikost stolpov variirala.

Slika 37: Nemški stražni stolp, ki je stal v Šentvidu pri Ljubljani.

Slika 38: Betonski ostanki stražnega stolpa v Suhem Dolu.

Prvi stražni stolp je bil postavljen v Suhem Dolu, stal je na hribu *Kovčik*, v Koširjevem gozdu. Na terenu so vidni ostanki štirih betonskih podstavkov. Stari gospodar³⁵⁹ na domačiji pri Koširju je povedal, da so bili nosilni stebri med seboj oddaljeni 9,2 metra in da je stolp v višino meril približno 30 metrov. V stolp so vodile lesene stopnice, ki so segale od podesta do podesta.³⁶⁰ Del teh stopnic je še danes ohranjen v hlevu na kmetiji pri Koširju. Še vedno je vidno tudi mesto, kjer je stal bunker. Ob cesti Suhi Dol–Smrečje je danes postavljena spominska tabla, ki označuje pot do stolpa, približno 8 minut hoje od glavne ceste skozi gozd. Matevž Košir se stolpa spominja takole:

In gor so bli stražarji, ponoč pa mende niso bli gor, so bli v bunkerjih. Stolp je biu taku narjen, da je jemu doplih stena pa pesk umes, 25 peska, da tut če bi pršl strelat ne bi pršla krogla skoz. Blo je pa to visoku 30 metrov, do tistga bivalnga prostora. /.../ So bli te graničarji uglavnm Slovenci – Korošci. So znal slovensk govort, s komandirjem vred.³⁶¹

359 Intervju z Matevžem Koširjem, oktober 2017. Intervju opravila Maruša Nartnik.

360 Prav tam.

361 Nartnik, Mikša, Ostanki nemško-italijanske okupacijske meje na Polhograjskem, 25.

Slika 39: Ostanek dela stopnic iz stražnega stolpa v Suhem Dolu, sedaj last Koširjeve zbirke.

Naslednji stražni stolp, je stal na Planina na hribu v bližini kmetije pri Marinč. Ostanke stolpa na terenu niso vidni. Janez Cankar se stolpa spominja takole:

Ta je bil 60 metrov oddaljen od hiše. So ga postavlj, da so mel čimlepši razgled ob mej. In ko so to začel postavljat, so aktiviral vse ljudi, bodisi tukaj vaščane pa še s sosedne vasi vaščane – Lučne. So mogli prnest material les, tut pesk je bil potreben za temelje zabetonirat. Je blo treba peska nakopat, takrt so s krampi kopal. Pesk je biu tut gor na vrh, k je bla ta hišca na vrh stolpa.³⁶²

Slika 40: Fotografija stražnega stolpa na Planini.

Kako je stolp izgledal, je razvidno z ohranjene fotografije, ki je last zasebne Marinčeve zbirke. Pomemben spomin na nekdanjo mejo je tudi jablana (gambovc), ki je služila kot opora za bodočo žično ograjo:

362 Prav tam.

To je bla meja ornk nerjena, to je bla žica z drajta spletena, žica bodeča pa še zamini-ran. Kjer je bla pa čistina je bla pa še ograja dva metra visoka. Kljub temu so švercarji bli, so že zvohal kod se da, pa tut kšno mino so sprožl. Je pa zanimiv, da je še od meje en jabuk pr cest. En jabuk, gambovc se imenuje. Tu se pa tut sam spomnem, k so mejo napelal. Sej jst sm biu otrok pa sm šou ke zravn gledat. In je bil tm en jabuk tukle močan, lih k en kol. Lih tm k je meja pršla, so ga spodej odsekal, lih tok viši, da so za kol imel, da so pol ta žica gor obesl. In drevo se ni posušu, se je obrasu nazaj in k so mejo podrl, je ta jabk ostal in je še zdej.³⁶³

Jablana še danes stoji ob cesti Planina–Butajnova.

Slika 41: Jablana – gambovc, ki je med vojno – takrat še kot zelo mlado drevo – služil kot kol za postavitev meje.

363 Prav tam.

Zanimivo je, da sta omenjena stražna stolpa stala na zelo kratki zračni razdalji. To lahko razložimo, če na omenjeno območje gledamo kot na pomembno strateško točko. Suhi Dol je namreč predstavljal točko, kjer je potekala meja med Notranjsko in Gorenjsko. Stražna stolpa sta torej varovala pomemben prehod iz Ljubljanske kotline proti Gorenji vasi in dalje proti Primorski.

Tretji stražni stolp je stal na hribu Goljek (najvišji vrh med Grmado in Katarino, 809 m n. v.). Tu imamo še vedno ohranjene betonske podstavke. Glede na razdaljo med njimi, ki je krajša, kot je na primer med podstavki na Kovčku, lahko sklepamo, da je bil stolp visok okrog 20 metrov.

Slika 42: Betonski ostanki stražnega stolpa na Goljeku.

Na zelo kratki razdalji je na hribu Grabci stal naslednji stražni stolp. Tu so prav tako še vedno ohranjeni betonski podstavki stražnega stolpa, nahajajo se približno 200 metrov od gostilne Podobnik. Sklepamo, da je bil še manjši, saj razdalja med podstavki meri manj kot 6 metrov.

Slika 43: Betonski ostanki stražnega stolpa na Grabcih.

Stražnemu stolpu na Grabcih je sledil stražni stolp na Toškem Čelu (535 m n. v.).³⁶⁴ Postavljen je bil na strateško pomembni točki, od kjer se spustimo proti Šentvidu pri Ljubljani. Zunanji tloris betonskih podstavkov meri 7,5 x 7,5 metra. Na podlagi tlorisa lahko predvidevamo, da je bil po dimenzijah večji od predhodnih dveh. Na enem izmed betonskih podstavkov je pritrjena spominska tabla, ki nas opominja na nekdanjo mejo.

Slika 44: Betonski ostanki stražnega stolpa na Toškem Čelu.

364 Nartnik, Mikša, Ostanki nemško-italijanske okupacijske meje na Polhograjskem, 28.

Stražnemu stolpu na Toškem Čelu je sledil stražni stolp pri Črnem Vrhju (481 m n. v.), ki je stal precej nižje. Betonski ostanki stojijo na grebenu, njihov zunanji tloris meri 7,5 x 7,5 metra in je bil podobne velikosti kot predhodni stražni stolp na Toškem Čelu.

Slika 45: Ostanki betonskih podstavkov pri Črnem Vrhju.

Stražni stolp pred Šentvidom je stal na grebenu nad Pržanom. Ohranjena sta dva betonska podstavka, ki sta vidna na spodnji fotografiji. Betonska podstavka sta drug od drugega oddaljena 10 metrov in je bil verjetno najvišji stražni stolp, katerega ostanke smo odkrili. Po dimenzijah se lahko primerja s stražnim stolpom, ki je stal v Suhem Dolu.

Slika 46: Ostanke betonskih podstavkov nad Pržanom.

Zadnji stražni stolp, ki našo mejo pripelje do Ljubljane, je stal v Šentvidu (317 m n. v.) pri Ljubljani. Ohranjeni so betonski podstavki, ki so na terenu še vidni. Omenjeni stolp je prav tako ohranjen na fotografiji, ki jo hrani Muzej novejšje zgodovine v Ljubljani.

Življenje ob meji in žrtve

Na omenjenem odseku meje je bilo podrlih kar nekaj zgradb, zaenkrat nam je znanih 11 porušeni objektov. Na zemljevidu na sliki št. 48 so označena mesta, kjer so stale zaradi meje porušene ali požgane domačije. Od leve proti desni si sledijo: Pri Součk, Pri Glavtar, Malovrh nad Roženijo, Medvedov mlin, v Trnavc, v Nart, Pri Štefan, Zalaznikova bajta, Urhovc, Grajska koča in Pri Kovčk.

Nemške oblasti, so za potrebe zavarovanja meje pred nelegalnimi prehodi, izdale več ukazov glede utrditve meje s t. i. varnostnimi pasji, ki so bili široki tudi do 200 metrov. Vse prebivalstvo, ki je ob mejnih krajih živelo znotraj obrambnega pasu, se je moralo izseliti. Pri tem ni bilo pomembno, ali je šlo za Nemce ali Slovence. Nemške oblasti so

vsem izseljencem zagotavljale ohranitev lastnega premoženja in pridobitev enakovredne posesti na kraju naselitve. V primeru, da izseljenih ljudi ne bi bilo mogoče naseliti na Gorenjskem, bodo poslani nekam v tretji rajh, kjer so jim oblasti zagotavljale nemoten obstoj.³⁶⁵ Mejo so po določbi nemške oblasti iz 20. januarja 1942 smeli ljudje prestopati samo z uradnim dovoljenjem oz. z veljavno obmejno listino na uradno določenih in nadzorovanih mejnih prehodih. Če je kdo mejo prestopal brez veljavnih dokumentov oz. nelegalno, je dobila nemška policija ukaz za takojšnjo uporabo orožja.³⁶⁶

Slika 47: Fotografija z domačini Črnega Vrha ob z žico zavarovani meji med Nemčijo in Italijo.

Ljudje, ki jim je meja presekala njihove vsakdanje ustaljene poti, so skušali preživeti na različne načine. Ker so bili mejni prehodi redki in si potreboval dovolilnico, so ljudje mejo prestopali skrivoma. Mnogi med njimi so se pričeli ukvarjati s tihotapstvom, o čemer pričajo zgodbe: »Italijani so zelo dobro plačevali gobe, tudi, maslo, margarino, ži-vino, žganje. Nemci pa niso imeli tobaka in cigaret in to se je kar veliko švercalo.« *Ljudje so čez mejo tihotapili hrano, obleke in razne dobrine, ki jim jih je primanjkovalo in skušali še kaj zaslužiti.* Milan Košir pove, da so tudi on in njegovi bratje čez mejo v Polhov Gradec nosili margarino, nazaj pa tobak.³⁶⁷ Tudi Janez Cankar se je spominjal ženske, ki je čez mejo v Italijo nosila gobe: »Ena ženska je gobe nesla, tak vlk žaku, na hrbtu. In je stopila na mino. In je seveda eksplodirala in njen žakl gob, notr je mela suhe gobe. Vse je strgal, nje pa ni, ona je pa ostala.«³⁶⁸

365 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 77, a. e. II_C_14, Stenski časopis.

366 SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB, šk. 79, a. e. OK-C-15, Objava.

367 Košir, Milan. »Okupacijska meja po naši občini , v letih 1942 do leta 1945.« Zasebna zbirka Milana Koširja.

368 Intervju z Janezom Cankarjem, oktober 2017. Intervju opravila Maruša Nartnik.

Veliko je bilo smrtnih žrtev, še več je bilo poškodb, saj so ljudje kontrabant hodili čez mejo. Na področju meje je bilo kar nekaj znanih žrtev: Ana Zibelnik (mina), Ana Kožuh (mina), Janez Peklaj (mina), Matevž Vrhovec (mina), Franc Žagar (mina), Alojzija Golc (ustrelili Nemci), Neža Bradeško, Jakob Trnovec (mina), ,Omejcov Vencelj', Mohor Sušnik (mina), Jože Plestenjak, Matevž Košir (mina), Jože Pustovrh (mina) in Pajo (vojak).³⁶⁹ Ljudje so ves čas meje iskali prehode čez njo, Nemci pa so vsako stezo, ki so jo našli zaprli in še bolj zaminirali. Tako je bilo žrtev še več. Takole se spominja Ludovika Bradeško:

So tudi dve moji sestri šli gledat, kje bi se prišlo čez mejo, za sveto mašo, in sta veliko mino sprožili. Potem je pa Ivano zadela v hrbet, da je imela tri velike luknje, da je skoraj izkravela, ker ji je toliko krvi steklo, da je kar brizgalo iz hrbta. Potem so jo na vozu peljali v Gorenjo vas, potem pa na Golnik, ker ni bilo nobene bolnice bližje. Čez mejo pa nismo smeli za Ljubljano. Meja je bila tako, da je vse hotelo iti čez, zato je velikokrat počilo ob meji in je ljudi ranilo ali pa celo ubilo, sosedu je roko odtrgala. Zelo veliko nesreč se je dogajalo.³⁷⁰

369 Mrliška knjiga, župnija Polhov Gradec. Leto 1941-1950.

370 »Pismo sestre Ludovike Bradeško«. Zasebna zbirka Milana Koširja.

Slika 48: Zemljevid meje med Italijo in Nemčijo na območju današnje občine Dobrova–Polhov Gradec z vrisanimi stražnimi stolpi, porušeni stavbami ter lokacijami žrtev min na meji.

Slika 49: Spominsko obeležje za vse žrtve medvojne meje med Italijo in Nemčijo obeležje Pri Medvedovem malnu.

Janez Cankar se spominja, kakšno je bilo življenje pod Nemci in kakšno pod Italijani:

Je bilo pa veliko bolje biti pod Nemčijo, kot Italijo. Starši naši so povedali. Nemci so bili kulturni, kar so rekli, tisto je moralo biti, ampak niso nobenih neumnosti počenjali. Italijani, to je bilo pa bolj zverinsko, bolj nedisciplinirano, pa kradli, pa vsega hudiča. Nemec ni nič ukradel, noben. Hrane je dal Nemec dosti. To se pa še spomnem. V Gorenjo vas je bilo treba iti, tam kjer je bila občina. Smo dobil od margarine, putra, cukra, pa take stvari.³⁷¹

Ob nemški okupaciji je moralo prebivalstvo uničiti vse, kar je bilo slovenskega, po koncu vojne pa vse, kar je bilo nemškega, zato se je ohranilo izredno malo dokumentov in fotografskega gradiva.³⁷²

Konec vojne in odstranitev okupacijskih meja na Polhograjskem

Po kapitulaciji Italije so ozemlje italijanske okupacijske cone zasedli Nemci, vendar je fizična meja ostala vse do konca vojne, odprli so le cestne zapore. Domačini so ostanke meje (železne drogove in žico) pobrali in uporabili pri obnovi poslopij ali pa so jih prodajali naprej. Po koncu vojne je prišla jugoslovanska vojska, ki je bila zadolžena za podiranje meje. Podrli so žičnate ograje, izruvali stebre, odstranili žico. Za odstranjevanje min je bila zadolžena posebna ekipa, ki je z detektorjem na posebni meter in pol dolgi palici iskala mine. Odstranjevanje min je terjalo tudi življenja vojakov. Kljub načrtni odstranitvi so posamezne mine ostale na terenu in tudi po vojni terjale življenja civilnega prebivalstva.³⁷³ Marsikatero mino so domačini, še zlasti otroci, deaktivirali in jo odnesli domov. Stanislav Malovrh se takole spominja:

Po vojni je ostalo veliko orožja. Mi smo imel ogromn enga orožja, min, bomb, ni da ni. Eno nedeljo se je zgodil, da je moj brat najdu eno pešadijsko mino in jo je razstavljaj na vrtu med sosedovo in našo, se pravi med Lovričkom in Rožancem. Okol njega smo sedel, brat je pa mino razdiral s kleščam. In čakamo in gledamo notr, kaj bo, kaj je notr. No notr je blo en kup enih kuglc, trije kapslički pa krzit. Tko, da je bla sreča, da se je tko končal, brez poka.³⁷⁴

371 Intervju z Janezom Cankarjem, oktober 2017. Intervju opravila Maruša Nartnik.

372 Košir, Milan. »Okupacijska meja po naši občini, v letih 1942 do maja 1945.« Zasebna zbirka Milana Koširja.

373 Mikša in Zorn, Obsotelje – jugovzhodna meja, 113.

374 Malovrh, Butajnova.

Viri in literatura

Arhivski viri

SI AS – Arhiv republike Slovenije

SI AS 1602, Deželni svetnik okrožja Celje.

SI AS 1755, Poveljstvo 11. armadnega zbora.

SI ZAL ŠKL – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota Škofja Loka.

SI ZAL ŠKL, 0268, Zbirka NOB.

SI ZAL ŠKL, 0405, Osnovna šola Žiri.

SI ZAL ŠKL, 0376, Marijan Masterl.

SI ZAL ŠKL, 0030, Krajevna ljudska oblast Žiri.

Arhiv Župnije Žiri

Ivan Pečnik: *Kronika župnije Žiri 1900–1941*.

Mrliška knjiga župnije Žiri 1941–2007.

Poročna knjiga župnije Žiri 1941–1976.

Zasebni arhiv Janeza Cankarja

Zasebna zbirka Milana Koširja

Arhiv Župnije Polhov Gradec

Mrliška knjiga župnije Polhov Gradec 1941–1950.

Ustni viri

Berčič Marijan. Čigav si pa ti. Dostopno na: <https://youtu.be/BNPdse5c-2c> (dostop 15. 3. 2021).

Ferjančič, Miha. Okoli Idrije so bile tri postojanke. Dostopno na: <https://youtu.be/FjE-CdYcplEI> (dostop 15. 3. 2021).

Intervju s Štefko Dolenc, avgust 2015, posnetek pogovora hrani Maja Vehar.

Intervju s Tonetom Rupnikom, december 2018, posnetek intervjuja hrani Maja Vehar.

Intervju z Albino Gobec, 12. 12. 2018, posnetek intervjuja hrani Peter Mikša.
 Intervju z Aleksandrom Erženom, december 2018, posnetek intervjuja hrani Maja Vehar.
 Intervju z Antonom Hosnerjem, 15. 9. 2017, posnetek intervjuja hrani Peter Mikša.
 Intervju z Emilom Kranjcem, 17. 10. 2017, posnetek intervjuja hrani Peter Mikša.
 Intervju z Janezom Cankarjem, oktober 2017, intervju opravila Maruša Nartnik.
 Intervju z Jožetom Hederihom, 24. 6. 2017, posnetek intervjuja hrani Peter Mikša.
 Intervju z Brankom Mikšo, 12. 11. 2016, posnetek intervjuja hrani Peter Mikša.
 Intervju z Štefko Ivič, 12. 11. 2016, posnetek intervjuja hrani Peter Mikša.
 Intervju z Marijo Eržen, december 2018, posnetek intervjuja hrani Maja Vehar.
 Intervju z Milanom Koširjem, 24. 10. 2015, posnetek intervjuja hrani Peter Mikša.
 Intervju z Milanom Koširjem, oktober 2017, intervju opravila Maruša Nartnik.
 Intervju z Mirkom Jerebom, december 2018, posnetek pogovora hrani Maja Vehar.
 Intervju z Rajkom Veharjem, avgust 2015, posnetek pogovora hrani Maja Vehar.
 Malovrh, Stanislav. Butajnova. Dostopno na: <https://youtu.be/QHdpi8V04iQ> (dostop: november 2020).

Časopisni viri

Službene novine Kraljevine Jugoslavije.

Literatura

- Agreement between France, Russia, Great Britain and Italy*, signed at London, April 26, 1915.
- Bitelli, Remo. *Claustra Alpium Iuliarum, il confine di Rapallo e il fascismo: archeologia come esempio di continuità = Claustra Alpium Iuliarum, rapalska meja in fašizem: archeologija kot primer kontinuitete*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1999.
- Bizjak, Matjaž. *Italijanski obrambni načrti proti Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji in gradnja utrjenega obrambnega pasu na italijanski vzhodni meji (Rateče-Reka), 1927–1941*. Doktorska disertacija. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2016.
- Blaznik, Breda. *Bolje lačen v miru kot sit v vojni in strahu*. V: *Naši spomini: Zbornik izgnancev, beguncev in pregnancev iz občin Gorenja vas - Poljane, Škofja Loka, Železniki, Žiri*, uredil Rudi Zadnik, 148–180. Škofja Loka: Društvo izgnancev Slovenija 1941–1945, 2014.
- Bleicken, Jochen et al. *Svetovna zgodovina od začetkov do danes*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976.
- Borak, Neven idr.: *Slovenska novejša zgodovina 1: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, Ljubljana 2005.
- Celar, Branko. *Slovenija in njene meje*. Ljubljana: Visoka policijsko-varnostna šola, 2002.

- Čadež, Nataša. *Breza, brezno, Breznica*. Žiri: Župnija, Podružnična cerkev sv. Kancijana, 2002.
- Čeplak, Franci. Narodnoosvobodilna borba na Žirovskem. V: *30 let tovarne obutve Žiri*, uredil Viktor Žakelj, 55–85. Žiri: Alpina, 1977.
- Čulinović, Ferdo. *Riječka država. Od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji*. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 1953.
- Decisioni della commissione mista stabilita dalle convenzioni Nettuno e di Belgrado*. Roma: Ministero degli affari esteri, 1929.
- Demšar, Marija. *Moje življenje*. Žiri: Muzejsko društvo, 2007.
- Di Bartolomeo Michele, Sancimino Federico. *Dal primo colpo all'ultima frontiera La Guardia di finanza a Gorizia e provincia: una storia lunga un secolo*. Gorizia: Libreria editrice Goriziana, 2014.
- Dolinar M. France et al. *Slovenski zgodovinski atlas*, uredila Drago Bajt in Marko Vidic. Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Faber, Karl-Georg. Evropski vidiki svetovne politike. V: *Svetovna zgodovina: od začetkov do danes*, uredil Günther Böing, 516–521. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976.
- Ferenc, Tone. Milica Kacin-Wohinz in Tone Zorn. *Slovenci v zamejstvu : pregled zgodovine 1918–1945*. Ljubljana: DZS, 1974.
- Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, 3, Nasilje in izkoriščanje gmo-tnih sil za potrebe okupatorskih držav*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2009.
- Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, I, Razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.
- Flajšman, Božidar in Bojan Balkovec. Okupacijske meje v Beli krajini 1941–1945. V: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*, uredil Božo Repe, 73–92. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020.
- Gabrič, Aleš. Okupacijska uprava na Slovenskem. V: *Slovenski zgodovinski atlas*, ur. Drago Bajt, Marko Vidic, 182. Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Gantar, Marija. *Moje pesmi niso sanje*. Žiri: Samozaložba, 2011.
- Govekar, Vinko. Kronistični zapis o Žireh in Žirovcih med osvobodilnim bojem in ljudsko revolucijo I. *Loški razgledi*, let. 15, št. 1 (1968), 11–30.
- Govekar, Vinko. Kronistični zapis o Žireh in Žirovcih med osvobodilnim bojem in ljudsko revolucijo II. *Loški razgledi*, let. 14, št. 1 (1967), 18–47.
- Govekar, Vinko. Nastanek Alpine. V: *30 let tovarne obutve Žiri*, uredil Viktor Žakelj 67–71. Žiri: Alpina, 1977.
- Habrnál, Miloš. *Rupnikova črta in druge jugoslovanske utrdbe iz obdobja 1926–1941*. Dvůr Králové nad Labem: J. Škoda - Fortprint, 2005.
- Jan, Janez. Osvoboditev Žirov. *Loški razgledi*, let. 44 (1997), 124–131.
- Jan, Rado. Od osvoboditve do Svobode: pred 50-letnico Zleta Svobode v Žireh. V: *Pol stoletja Svobode*, ur. Miha Naglič, 13–45. Ljubljana: Pegaz International, 2005.

- Jan, Rado. Partizansko šolstvo na loškem ozemlju. *Loški razgledi*, let. 10 (1963), 11–28.
- Jankovič Potočnik, Aleksander. *Rupnikova linija – odkrivanje utrd ob rapalski meji*. Logatec: Ad Pirum, 2009.
- Jankovič-Potočnik, Aleksander: *Rupnikova linija in Alpski zid: utrjevanje rapalske meje med letoma 1932 in 1941*. Vrhnika: Galerija 2, 2004.
- Jarc, Rok. *Rapalska meja: primer reliktnne meje in njeni vplivi na družbeno prostorsko strukturo Zahodne Slovenije*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2002.
- Jereb Filipič, Irena idr., *Ti si mene naučila brati: partizansko šolstvo na Žirovskem, v Poljanski dolini in zgornjem delu Selške doline*. Ljubljana: Modrijan, 2018.
- Jereb, Igor ur. *Bogastvo in beda ljudi ali božji otroci v Žireh*. Žiri: župnija Žiri, 2012.
- Jereb, Saša. Po sledih Rupnikove linije. *Slovenija VI – ekskurzije Ljubljanskega geografskega društva*, uredil Drago Kladnik, 51–62. Ljubljana: Založba ZRC, 2007.
- Jurjavič, Petra. Smuggling in the Črni Vrh area in the period between the two World Wars and in the years after. V: *Smuggling Anthologies Reader*, uredila Ana Peraica, 106–121. Rijeka: Museum of Modern and Contemporary Art, 2015.
- Juvančič, Ivo. Mussolinijev utrdbeni pas prek naših gora in planin. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, let. XVI, št. 3 (1968), 168–174.
- Kacin.Wohinz, Milica. *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921*. Maribor, Obzorja, Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1972.
- Kacin-Wohinz, Milica in Jože Pirjevec. *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*. Ljubljana: Nova revija, 2000.
- Kacin-Wohinz, Milica. Italijanska zasedba zahodne Slovenije. V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. 1. knjiga*, uredili Jasna Fischer et al., 514–516. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Kacin-Wohinz, Milica. Jugoslovansko-italijanske pogodbe med dvema svetovnima vojnama. *Zgodovina v šoli*, let. 15, št. 1–2 (2006), 20–26.
- Kaufmann, Joe E. in Robert M. Jurga. *Fortress Europe: European Fortifications of World War II*. Cambridge, MA: Da Capo Press, 1999.
- Kavčič, Janez. Pet stoletij rudnika živega srebra in mesta Idrije. V: *Idrijska obzorja: pet stoletij rudnika in mesta*, uredili Samo Bevk, Janez Kavčič in Ivana Leskovec, 15–28. Idrija: Mestni muzej, 1993.
- Kerec, Darja in Attila Kovács. Vzpostavitev madžarske okupacijske oblasti v Prekmurju. V: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*, uredil Božo Repe, 119–138. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020.
- Klanjšček, Zdravko et. al. *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978.
- Kokalj, Marija. *Delovanje nekaterih društev v Žireh*. Žiri: OŠ Žiri, 1998.
- Kokalj, Marija. *Tako smo se zdravili v Žireh: Raziskovalna naloga zgodovinskega krožka OŠ Žiri*. Žiri: Etiketa, 1997.

- Košena, Saša. Nacistična raznarodovalna politika med 2. svetovno vojno: množične deportacije z Gorenjske. V: *Naši spomini: Zbornik izgnancev, beguncev in pregnancev iz občin Gorenja vas - Poljane, Škofja Loka, Železniki, Žiri*, uredil Rudi Zadnik, 16–23. Škofja Loka: Društvo izgnancev Slovenija 1941–1945, 2014.
- Košmelj-Beravs, Vida. Spomini na utrjevanje meje (Rupnikovo linijo). *Loški razgledi*, let. 49 (2000), 217–230.
- Marković, Zvezdan. *Vojska Kraljevine Jugoslavije in utrjevanje zahodne meje na Slovenskem 1937–1941*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 1995.
- Marković, Zvezdan. Vplivi krepitve fašistične in nacistične oblasti v Italiji in Nemčiji na ukrepe za povečanje bojne pripravljenosti Vojske Kraljevine Jugoslavije, s poudarkom na območju Dravske banovine. V: *Evropski vplivi na slovensko družbo*, uredili Nevenka Troha, Mojca Šorn, Bojan Balkovec, 349–366. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2008.
- Mikša, Peter in Matija Zorn. Obsotelje – jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945). V: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*, uredil Božo Repe, 93–117. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020.
- Mikša, Peter in Matija Zorn. Rapalska meja: četrto stoletje obstoja in stoletje dediščine. V: *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, uredili Božo Repe, Bojan Balkovec in Kornelija Ajlec, 605–641. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018.
- Mikša, Peter in Matija Zorn. *Življenje ob meji: Rogaska Slatina in Obsotelje kot jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020.
- Mlakar, Anton, ur. *Tabor v Žireh: Domoznanski zbornik*. Žiri: Zgodovinsko društvo Tabor, 2005.
- Mohorič, Ivan. *Rudnik živega srebra v Idriji: zgodovinski prikaz nastanka, razvoja in dela: 1490–1960*. Idrija: Mestni muzej, 1960.
- Mrlak, Stanko. Spomini mobiliziranca v nemško vojsko med 2. svetovno vojno. V: *Utrinki pred pozabo*, uredila Marija Stanonik, 4–156. Kranj: Združenje mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko, 2013.
- Mrovlje, Janko. Selitev se je sprevrгла v zločin. *Žirovski občasnik*, let. I, št. 2 (1980/1981), 75–78.
- Mrovlje, Janko. Mladinska organizacija in SKOJ na Žirovskem med NOB. *Žirovski občasnik*, let. X, št. 15 (1988), 115–123.
- Nabergoj, Tomaž idr. *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Naglič, Miha. *Dediščina rapalske meje – Rupnikova linija in Alpski zid, življenje ob rapalski meji v letih 1918–43(47): poskus utemeljitve nove muzejske zbirke*. Žiri: Pegaz International, 2005.

- Naglič, Miha. Intervju: Alfonz Zajec pred njegovo 80-letnico. *Žirovski občasnik*, let. XXXII, št. 41 (2011), 32–67.
- Naglič, Miha. Kam sodijo Žiri? *Loški razgledi*, let. 39 (1992), 75–85.
- Naglič, Miha. *Kratke Žirovske: žirovske dogodivščine in anekdote: kratke, resnične, morda vsaj malo duhovite ali včasih prav dramatične zgodbe, ki so se nekaterim Žirovcem in Žirovкам primerile na Žirovskem ali po svetu v 20. stoletju*. Ljubljana: Pegaz International, 2014.
- Naglič, Miha. Žirovska leta doktorja Viktorja Volčjaka (1941–1943). *Žirovski občasnik*, let. XXXIV, št. 43, 121–138.
- Naglič, Peter. Na Žirovskem nekoč. *Žirovski občasnik*, let. XXXIII, št. 42 (2012), 88–110.
- Nartnik, Maruša, Knez, Lea in Peter Mikša. Življenje Polhograjcev ob meji med nemško in italijansko okupacijo (1941–1945). V: *Domači kraji: zbornik Občine Dobrova - Polhov Gradec in okoliških krajev*. Dobrova: Občina Dobrova - Polhov Gradec, 2019, 94–111.
- Nartnik, Maruša in Peter Mikša. Ostanke nemško-italijanske okupacijske meje na Polhograjskem. *Retrospektive: znanstvena revija za zgodovino in sorodna področja*. let. 3, št. 2/3 (2020), 8–38.
- Nečak, Dušan. Rupnik's defence line - a fortified Slovenian west border. V: *Meje v jugovzhodni Evropi: kultura in politika od XVIII. do XXI. stoletja = Borders in Southeastern Europe: culture and politics between the 18th and 21st century*, uredil Dušan Nečak, 63–76. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004.
- Pavšič, Tomaž. Rapalska meja. V: *O rapalski meji: zbornik mednarodnega simpozija ob 90. obletnici podpisa rapalske pogodbe*, uredila Anton Marn in Aleksander Jankovič Počtnik, 28–39. Logatec: Ad Pirum, 2010.
- Pavšič, Tomaž. *Ob stari meji: pričevanja in spomini*. Idrija: Bogataj, 1999.
- Pavšič, Tomaž. *Ob stari meji: pričevanja in spomini*. Idrija: Bogataj, ABC Merkur, 2006.
- Pečelin, Vlasta. Sveta in večna meja, ki v resnici to ni bila. *Žirovski občasnik*, let. 25, št. 34 (2004), 115–126.
- Pečelin, Vlasta. *Življenje na Žirovskem v času rapalske meje: Žiri kot pomemben obmejni kraj*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2003.
- Pečnik, Ivan. *Vedno sem rad zidal: zbrano delo župnika Ivana Pečnika*. Ljubljana: Salve, 2014.
- Pelikan, Egon. *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*. Ljubljana: Nova revija, 2002.
- Petelin, Stanko. *Enaintrideseta divizija*. Ljubljana: Borec, Partizanska knjiga, 1985.
- Petelin, Stanko. *Vojkova brigada*. Ljubljana: Borec, 1980.
- Pivk, Aleksander. Spomini na januar 1943–maj 1945. V: *Naši spomini: Zbornik izgnancev, beguncev in pregnancev iz občin Gorenja vas - Poljane, Škofja Loka, Železniki, Žiri*, uredil Rudi Zadnik, 193–195. Škofja Loka: Društvo izgnancev Slovenija 1941–1945, 2014.

- Podobnik, Nejško. Žirovski župani v zgodovini. *Žirovski občasnik*, let. XXV, št. 34 (2004), 65–76.
- Porenta, Tita. Žirovsko čevljarstvo na razstavi v Stari šoli. *Žirovski občasnik*, let. XXXIII, št. 42 (2012), 71–87.
- Primožič, Peter. Delovanje občine Idrija med nemško okupacijo. *Idrijski razgledi*, let. LXII, št. 1 (2017), 97–102.
- Rapallo 12. XI.* 1920. Ljubljana: Pokrajinski odbor Jugoslovanske Matice, 1921.
- Repe, Božo, Ajlec, Kornelija. Okupacijske meje 1941–1945 skozi diplomatske arhive, življenje ljudi in ostanke na terenu. V: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*, ur. Božo Repe, 7–32. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020.
- Repe, Božo, Zorn, Matija, Ajlec, Kornelija in Peter Mikša. *Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi in minska polja: življenje ob okupacijskih mejah v Sloveniji, 1941–1945*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019.
- Repe, Božo. Diplomatsko razkosanje Slovenije med drugo svetovno vojno in določanje meja na terenu. *Zgodovinski časopis*, let. 73, št. 1–2 (2019), 158–192.
- Repe, Božo. *S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015.
- Siter, Danijel. Reka Sotla kot okupacijska meja med nemškim rajhom in NDH: primer občine Rogaška Slatina. *Kronika*, let. 67, št. 1 (2019), 141–164.
- Stanonik, Jože. Nemško-italijanska meja na Žirovskem v letih 1941–1943. *Žirovski občasnik*, let. 39, št. 49 (2018), 96–101.
- Stanonik, Marija. *Promet na Žirovskem: etnološki vidik: od popotne palice do avtomobila*. Žiri: DPD Svoboda, 1987.
- Stanonik, Marija. Razvoj čevljarstva v Žireh. V: *30 let tovarne obutve Žiri*, uredil Viktor Žakelj, 23–53. Žiri: Alpina, 1977.
- Stanonik, Marija. *Štiri matere ena ljubezen: Zgodbe neke družine*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 1997.
- Stanonik, Marija. *Žiri na meji*. Žiri: Občina Žiri, 2007.
- Svoljšak, Petra. Od strateških načrtov do raznarodovalne politike italijanskega okupanta na zasedenih slovenskih ozemljih med prvo svetovno vojno. *Annales, Series historia et sociologia*, let. 9, štev. 2 (1999), 393–408.
- Šlabnik, Matevž in Maja Vehar. Idrija in Žiri kot obmejna kraja 1941–1945. V: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*, uredil Božo Repe, 33–52. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020.
- Treven, Marija. *Grenki spomini z Vrha Svetih Treh Kraljev*. Ljubljana: Metropolitana, 2018.
- Troha, Nevenka in Milica Kacin-Wohinz. Mirovna konferenca in oblikovanje mej. V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. 1. knjiga*, uredili Jasna Fischer et al., 218–226. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.

- Troha, Nevenka. Koroški plebiscit. V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. 1. knjiga*, uredili Jasna Fischer et al., 221–222. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Velikonja, Marija. Zidarski mojster Gabrijel. *Žirovski občasnik*, let. XXXIII, št. 42 (2012), 111–124.
- Zadnik, Rudi, ur. *Naši spomini: Zbornik izgnancev, beguncev in pregnancev iz občin Gorenja vas – Poljane, Škofja Loka, Železniki, Žiri*. Škofja Loka: Društvo izgnancev Slovenija 1941–1945, 2014.
- Zajc, Pavle. Žirovski pionirji v NOB. *Žirovski občasnik*, let. V, št. 7–8 (1984), 82–92.
- Zajec, Alfonz. »Ob 120-letnici pokopališča na Dobračevi.« *Žirovski občasnik*, let. XXXI, št. 40 (2010). 86–108.
- Zajec, Alfonz. Vse žrtve druge svetovne vojne med Žirovci. *Žirovski občasnik*, let. XI, št. 17 (1990), 9–30.
- Ziller, Paolo. *La Venezia Giulia dalla dissoluzione dell' Austria-Ungheria al Regno d'Italia. Friuli e Venezia Giulia storia del'900*. Udine: LEG, 1997.
- Zorn, Matija, Ciglič, Rok in Primož Gašperič. Državne meje na ozemlju Slovenije med drugo svetovno vojno na podlagi kartografskega gradiva okupacijskih sil. V: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*, ur. Božo Repe, 193–223. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020.
- Žorž, Grega. Alpski zid. Slovenija VI – Vodniki Ljubljanskega geografskega društva, uredil Drago Kladnik, 59–73. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.
- Žorž, Grega. Italijanska zasedba slovenskih krajev v novembru 1918. *Zgodovinski časopis*, let. 70, št. 3–4 (2016), 364–380.
- Žorž, Grega. *Varovanje rapalske meje in vojaška navzočnost na območju XI. Armadnega zbora*. Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2016.

Elektronski viri

- Geago: Stražni stolpi iz druge svetovne vojne. Dostopno na: <https://www.geago.si/sl/pois/6987/strazni-stolpi-iz-druge-svetovne-vojne> (dostop: november 2020).
- Mikša, Peter. Okupacijski mejni kamni (1941 – 1945) na Slovenskem – še danes vidni markerji prostora. Dostopno na: <http://zgodovina.si/16704-2/> (dostop: november 2020).
- Psihiatrična bolnišnica Idrija: Bolnišnica skozi zgodovino. Dostopno na: <https://www.pb-idrija.si/o-bolnisnici/bolnisnica-skozi-zgodovino> (dostop: 15. 3. 2021).
- Sistory: Ožičena ljubljana. Dostopno na: <https://okupacijskemeje.si/exh05-ch07.html> (20. 3. 2021).
- Tominc, Gašper. Nekoč meja, danes spominsko obeležje. Dostopno na: <https://www.mojaobcina.si/dobrova-polhov-gradec/novice/nekoc-meja-danes-spominsko-obelezje.html> (dostop: november 2020).

Seznam virov in avtorjev fotografij

- Slika 1: Arhiv projekta Okupacijske meje, © Geografski inštitut Antona Melika, avtorica Manca Volk Bahun.
- Slika 2: Zemljevid Rapalske meje 1 : 5000, list 43. Avtor: Vojno geografski inštitut iz Firenc, 1921–1926. Zemljevid hrani Zemljepisni muzej Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU.
- Slika 3: Avtor fotografije je Peter Mikša.
- Slika 4: Osebni arhiv Tomaža Pavšiča, ki ga hrani ZD Rapalska meja.
- Slike 5 a, b in c: Avtor fotografij je Peter Mikša.
- Slika 6: Avtor fotografije je Borut Šorli. Fotografijo hrani TD Žiri.
- Slika 7: Arhiv projekta Okupacijske meje, © Geografski inštitut Antona Melika, avtorica Manca Volk Bahun. Vir: Gabrič, Okupacijska uprava, 182, avtorica kartografije v viru je Mateja Rihtaršič; GURS; Žorž, *Varovanje rapalske meje*.
- Slika 8: Arhiv projekta Okupacijske meje, © Geografski inštitut Antona Melika, avtorji Manca Volk Bahun, Rok Ciglič in Matija Zorn. Vir: Žorž, *Varovanje rapalske meje*.
- Slika 9: Fotografijo hrani fototeka MNZS.
- Slika 10: Avtor fotografije je Jakob Prešern. Fotografijo hrani fototeka MNZS.
- Slika 11: Arhiv projekta Okupacijske meje, © Geografski inštitut Antona Melika, avtorji Manca Volk Bahun, Rok Ciglič in Matija Zorn.
- Slika 12: Fotografijo hrani fototeka MNZS.
- Slika 13: Fotografijo hrani fototeka MNZS.
- Slika 14: Fotografijo hrani ZAL Enota Škofja Loka (SI ZAL ŠKL, 0268, 41, B, I, 4, 3, 1).
- Slika 15: Fotografijo hrani ZAL Enota Škofja Loka (SI ZAL ŠKL, 0268, 44, C, VI, 25).
- Slika 16: Fotografijo hrani fototeka MNZS.
- Slika 17: Fotografijo hrani fototeka MNZS.
- Slika 18: Arhiv projekta Okupacijske meje, © Geografski inštitut Antona Melika, avtor vsebine Matevž Šlabnik, avtor zemljevida Rok Ciglič.
- Slika 19: Fotografijo hrani ZAL Enota Škofja Loka (SI ZAL ŠKL, 0268, 3, C-VI-3-1-9, 01).
- Slika 20: Fotografijo hrani ZAL Enota Škofja Loka (SI ZAL ŠKL, 0268, 3, C-VI-3-1-11, 01).
- Slika 21: Fotografijo hrani ZAL Enota Škofja Loka (SI ZAL ŠKL, 0268, 44, B, IV, b, 1).
- Slika 22: Fotografijo hrani ZAL Enota Škofja Loka (SI ZAL ŠKL, 0268, 77, II, C, 14).
- Slika 23: Fotografijo hrani Maja Vehar.
- Slika 24: Arhiv projekta Okupacijske meje, © Geografski inštitut Antona Melika, avtorica Manca Volk Bahun. Avtorja vsebine: Matevž Šlabnik in Maja Vehar.
- Slika 25: Arhiv projekta Okupacijske meje, © Geografski inštitut Antona Melika, avtorica Manca Volk Bahun. Avtorja vsebine Peter Mikša in Matija Zorn.

Slika 26: Avtor fotografije je Božidar Flajšman.

Slika 27: Avtor fotografije je Božidar Flajšman.

Slika 28: Avtor fotografije je Božidar Flajšman.

Slika 29: Avtorica fotografije je Maruša Nartnik.

Slika 30: Avtorica fotografije je Maruša Nartnik.

Slika 31: Avtorica fotografije je Maruša Nartnik.

Slika 32: Avtorica fotografije je Maruša Nartnik.

Slika 33: Avtorica fotografije je Maruša Nartnik.

Slika 34: Avtorica fotografije je Maruša Nartnik.

Slika 35: Arhiv projekta Okupacijske meje, © Geografski inštitut Antona Melika, avtorji Peter Mikša, Manca Volk Bahun, Matija Zorn.

Slika 36: Arhiv projekta Okupacijske meje, © Geografski inštitut Antona Melika, avtorji Peter Mikša, Manca Volk Bahun, Matija Zorn.

Slika 37: Avtor fotografije je Jakob Prešern. Fotografijo hrani fototeka MNZS.

Slika 38: Avtorica fotografije je Maruša Nartnik.

Slika 39: Avtorica fotografije je Maruša Nartnik.

Slika 40: Fotografija je zasebna last Janeza Cankarja.

Slika 41: Avtorica fotografije je Maruša Nartnik.

Slika 42: Avtor fotografije je Peter Mikša.

Slika 43: Avtorica fotografije je Maruša Nartnik.

Slika 44: Avtor fotografije je Peter Mikša.

Slika 45: Avtorica fotografije je Maruša Nartnik.

Slika 46: Avtorica fotografije je Maruša Nartnik.

Slika 47: Fotografijo hrani Milan Košir.

Slika 48: Fotografijo hrani Milan Košir.

Slika 49: Avtor fotografije je Božidar Flajšman.

Summary: Occupation Borders between Idrija, Žiri and Polhograjski Dolomiti, 1941–1945

During World War II, Slovene territory was divided up among four occupying forces – Italy, Germany, Hungary and the Independent State of Croatia. In their respective territories, all of them practised a mild or severe denationalisation policy, which was reflected in the repression of culture in the Slovene language, the deportation of the population, the changing of place names and personal names, and in the physical destruction of the Slovene ethnic community. In addition to the denationalisation pressures experienced by the population, they were further affected by the occupation borders which demarcated individual occupation zones. Four border zones were created, namely between Italy and Germany, Italy and the Independent State of Croatia, Germany and the Independent State of Croatia, and between Germany and Hungary. In total, the occupation borders were over 660 km long; the longest one was the border between Italy and Germany. The latter ran along the Rapallo Border from the village of Spodnji Vrsnik onward, then at boundary marker No. 40 it branched off towards Ljubljana. Thus, a border triangle was created between Idrija, Žiri and Polhov Gradec around the so-called tripoint. Idrija was on the Italian side, while Žiri and Polhov Gradec were on the German side. The first two towns had already experienced the demarcation, i.e. the Rapallo Border, in the inter-war period, whereas the latter was new to being a border town. The border that ran through the area of the above-mentioned towns was difficult to cross during World War II. It was fortified with nets, barbed wire and landmines. It was guarded by German patrols; in the Polhov Gradec area they also used watchtowers for easier surveillance of the terrain. Throughout the area in question, strips of forest were cut down and buildings were demolished to provide a better view of the border area. The border could be crossed only at the guarded border crossings and with a permit, which caused many problems in the daily lives of the local population, many of whom owned land in both countries. Despite the difficulties in crossing the border, cross-border smuggling developed. Because of landmines, such illegal crossings resulted in quite a few casualties. The border remained dangerous even after the Italian occupation, the German occupation of Idrija, and the

liberation of Žiri in autumn 1943, as most of the border infrastructure was left intact. It took a few years to thoroughly remove the infrastructure, while the former Rapallo Border remained in use until Zone B of Venezia Giulia was annexed to Yugoslavia.

Kazalo osebnih imen

A

Ajlec, Kornelija 34–35, 38–40
 Arhar, Boris 66
 Ascoli, Graziadio 7

B

Balkovec, Bojan 38
 Berčič, Karl 46
 Bernik, Karel 52
 Besel, Rudolf 50
 Bitelli, Remo 7–8, 10–11
 Bizjak, Matjaž 19, 26
 Bizjak, Tone 46
 Blaznik, Breda 47
 Bleicken, Jochen 8
 Bogataj, Zdravko 65
 Bonomi, Ivanoe 11
 Borak, Neven 63
 Bradeško, Ludovika 73, 93
 Bradeško, Neža 93
 Breznik, Marija 46

C

Cankar, Franc 73–74
 Cankar, Jakob 73
 Cankar, Janez 6, 86, 92, 95
 Celar, Branko 36
 Ciglič, Rok 6, 31, 36
 Cosenz, Enrico 9

Č

Čadež, Nataša 50, 66
 Čeplak, Franci 44–46, 51, 54
 Čulinović, Ferdo 9, 13

D

Dante, Alighieri 8
 Demšar, Andrej 46
 Demšar, Ernest 50, 52
 Demšar, Franc 53
 Demšar, Marija 53–54, 56
 Demšar, Vinko 46, 50
 Di Bartolomeo, Michele 24
 Dolenc, Štefka 64
 Dolinar, France Martin. 32, 46

E

Erznožnik, Janko 46, 50
 Eržen, Aleksander 66
 Eržen, Marija 56, 60, 63

F

Faber, Karl-Georg 9
 Ferenc, Tone 7, 11, 31, 34, 47–49, 60
 Ferjančič, Miha 27
 Filipič, Janez 50–51, 54–56, 66
 Flajšman, Božidar 38

G

Gabrovec, Beno 46
 Gantar, Anton 48–49
 Gantar, Marija 55
 Gantar, Tone 50
 Gašperič, Primož 31, 36
 Giolitti, Giovanni 11
 Gobec, Albina 40
 Golc, Alojzija 93
 Govekar, Matevž 47
 Govekar, Vinko 43, 46, 50–51, 53–54,
 56, 61–62, 65

H

Habrnál, Miloš 18
 Hederih, Jože 40
 Hitler, Adolf 29, 31, 33, 51
 Hosner, Anton 40
 Hribernik, Edi 46
 Hribernik, Ivan 80
 Hribernik, Jakob 69

I

Ivić, Štefka 40

J

Jan, Rado 51
 Jan, Janez 53–55
 Jankovič Potočnik, Aleksander 19, 22, 27
 Jarc, Rok 13
 Jereb, Igor 24
 Jereb, Mirko 63, 68
 Jereb, Saša 50
 Jereb, Slavka 55
 Jesenko, Marija 63
 Jurga, Robert M. 18
 Jurjavič, Petra 23–24
 Justin, Ciril 46

K

Kacin-Wohinz, Milica 7–8, 10
 Karadordević, Aleksander 22, 27
 Karadordević, Pavel 22
 Karadordević, Peter 27
 Kaufmann, Joe E. 18
 Kavčič, Janez 25
 Kerec, Darja 38
 Klanjšček, Zdravki 29
 Knez, Lea 39
 Kokalj, Marija 52, 55
 Košenina, Saša 46
 Košir, Jože 54
 Košir, Matevž 6, 73–74, 84, 93
 Košir, Milan 6, 39, 73–75, 77, 79,
 92–93, 95
 Košmelj-Beravs, Vida 27, 69
 Kovács, Attila 38
 Kožuh, Ana 93
 Kranjc, Emil 40
 Krömer 80

M

Maček, Marjan 46
 Malovrh, Stanislav 95
 Markovič, Zvezdan 21–22, 27
 Master, Marijan 53
 Mikša, Branko 40
 Mikša, Peter 6–7, 18, 30, 35–40, 71,
 75, 77, 84, 89, 95
 Mlakar, Anton 56
 Mohorič, Franc 65
 Mohorič, Ivan 25, 50
 Mohorič, Janez 50
 Molk, Franciška 69
 Mrlak, Stanko 49, 53
 Mrovlje, Janko 46, 55
 Muhovc, Jože 54–55
 Müller 80
 Mussolini, Benito 34, 39

N

- Nabergoj, Tomaž 8
 Naglič, Miha 6, 9, 13, 16, 19, 23–25,
 27, 41–42, 52, 56
 Naglič, Nace 50, 55
 Naglič, Peter 51
 Nartnik, Maruša 6, 39, 71, 74–75,
 79–80, 84, 89, 92, 95

O

- Oblak, Janez 46
 Oblak, Vinko 27

P

- Pagon, Janez 51
 Pavšič, Tomaž 8, 17, 25, 27
 Pečelin, Vlasta 16, 26–27, 69
 Pečnik, Ivan 29, 41, 43–46, 50
 Peklaj, Janez 93
 Pelikan, Egon 10
 Petelin, Stanko 53, 57, 64
 Pirjevec, Jože 7–8, 11
 Pišlar, Julijana 64
 Pivk, Aleksander 47
 Pivk, Vencelj 46
 Plestenjak, Jože 93
 Podobnik, Alojz 46
 Podobnik, Nejko 54
 Poljanšek, Jakob 50
 Poljanšek, Jože 50
 Porenta, Tita 49, 55–56
 Potočnik, Franc 50
 Primožič, Ana 51
 Primožič, Anžo 51
 Primožič, Peter 57
 Pustovrh, Jože 93

R

- Repe, Božo 6, 29–32, 34–35, 37–40
 Rink, Zdravko 56
 Rupnik, Leon 21–22
 Rupnik, Tone 46, 51, 60

S

- Sancimino, Federico 24
 Seljak, Franc 46
 Seljak, Ivan 45, 62
 Sforza, Carlo 10
 Siter, Danijel 40
 Stanonik, Jože 6, 27, 45–48, 50,
 55, 60–63, 65–66, 68
 Stojanovič, Kosta 11
 Sušnik, Mohor 93
 Svoljšak, Petra 9

Š

- Šlabnik, Matevž 6, 57
 Štrukelj, Stane 46

T

- Tominc, Gašper 75
 Treven, Karel 57, 62–63, 69
 Treven, Pavla 65
 Trnovec, Jakob 93
 Troha, Nevenka 11
 Trumbič, Ante 11
 Tušar, Maks 46
 Tušek, Franc 46

U

- Uiberreither, Siegfried 33

V

- Vehar, Janko 64
 Vehar, Maja 6, 51, 56–57, 60, 63–64,
 66, 68
 Velikonja, Gabrijel 54
 Velikonja, Marija 54
 Vesnić, Milenko 11
 Vidic, Filip 57
 Volčjak, Viktor 62
 Volk Bahun, Manca 6
 von Kamphoevener, Kurt 36
 Vončina, Jakob 42
 Vrhovec, Matevž 93

W

- Wilson, Woodrow 8
 Wrangel, Pyotr 27

Z

- Zajc, Alfonz 56
 Zajc, Ivan 48, 50, 56
 Zajc, Pavle 47, 55
 Zibelnik, Ana 93
 Ziller, Paolo 7
 Zorn, Matija 6–7, 11, 18, 30–31,
 35–40, 77, 95

Ž

- Žagar, Franc 93
 Žakelj, Anton 66
 Žakelj, Janez 65
 Žakelj, Viki 50–51
 Žorž, Grega 8–14, 16–19, 24